

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP

Szerkeszti: Bojtár Endre, Horváth Iván, Kovács János Mátyás, Margócsy István, Szilágyi Ákos.
Főmunkatárs: Lengyel László.

»A fenti listáról sok minden hiányzik«

RALF DAHRENDORF

»Hogy is nevezik a spicli nőstényét?«

JAN TREFULKA

»kihegyezett reszelőjével a szabadságért küzd«

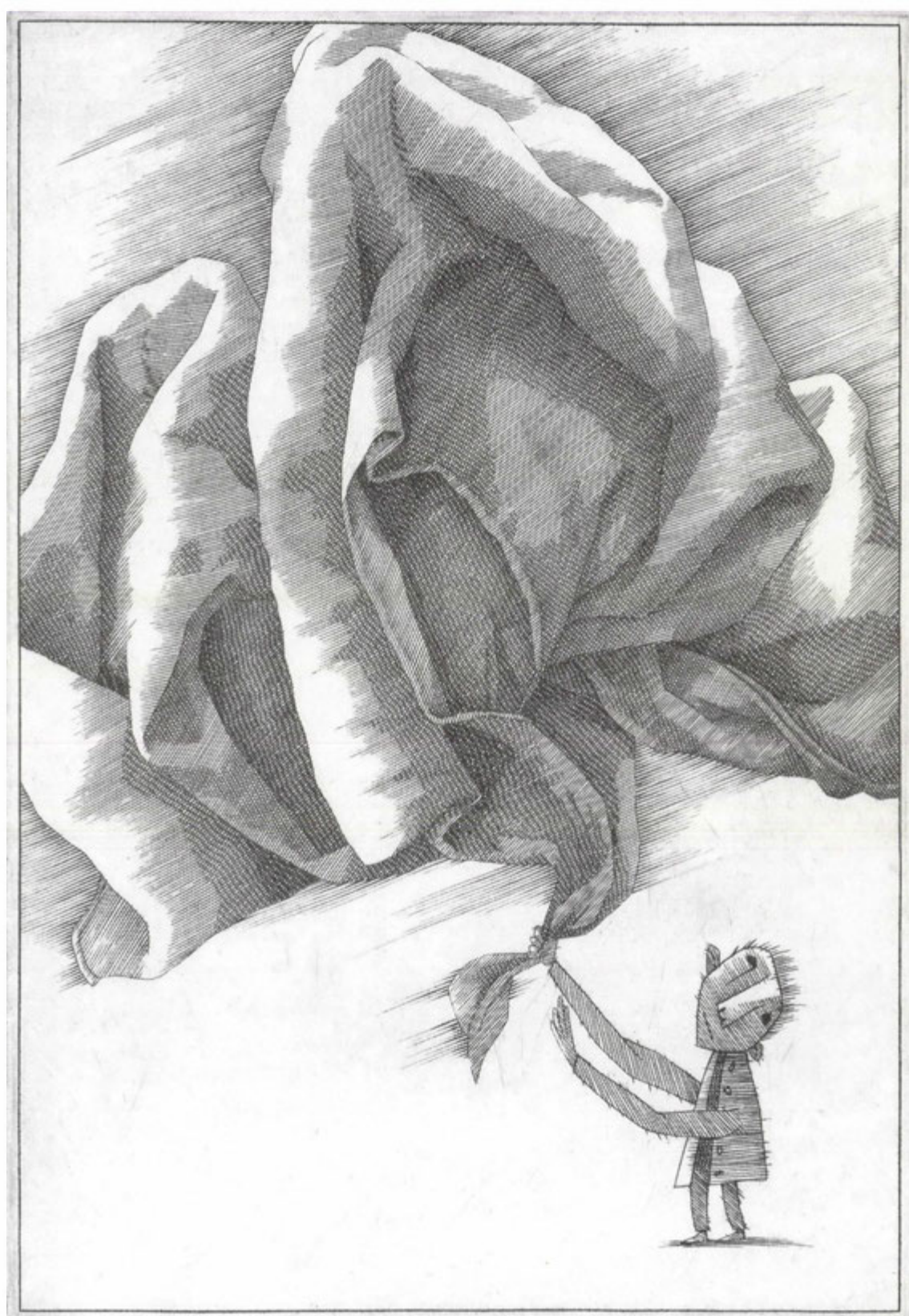
MÁRTON LÁSZLÓ

Mcmxcvii Április

Szerkesztőségi órák: csütörtökön délután kettőtől négyig a New York kávéház karzatán.

ÁRA KILENCVENKILENC FORINT

MCMXCVII ÁPRILIS

KILENCEDIK ÉVFOLYAM NEGYEDIK SZÁM

Beszélgetés 2000-ben Mihail Heller történésszel 3

Ralf Dahrendorf A kör négyszögesítése 9

Ferge Zsuzsa Mennyire új és mennyire jó az esélyteremtő állam
gondolata? 19

Bertók László Akárhová nyúl, megmozdul minden 22

Fjodor Ivanovics Tyutcsjev Versek 25

Jan Trefulka A könyvtár halála 29

Mándy Stefánia Versek 44

Orbán János Dénes Versek 46

Halasi Zoltán Pipitér 50

Schein Gábor Versek 51

Perneczky Géza Mennyire lehet matematikus a képzőművész? 52

Márton László Hohenembs grófnő hátat fordít, avagy búcsú
az évszázadtól 55

Szilágyi Ákos A működő ember 56

Kálmán C. György Para 61

E számunk illusztrációit az I. KARIKATÚRA MŰVÉSZETI FESZTIVÁL kiállításának anyagából válogattuk.

2000 IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP. FELELŐS SZERKESZTŐ: HORVÁTH IVÁN.

ALAPÍTÓ SZERKESZTŐK: HERNER JÁNOS (1989-TŐL 1993-IG), TÖRÖK ANDRÁS (1989-TŐL 1994-IG).

SZERKESZTŐTÁRSUNK: BARABÁS ANDRÁS (1989-TŐL 1995-IG), KÁLMÁN C. GYÖRGY (1995-TŐL 1996-IG).

GAZDASÁGI VEZETŐ: KEMÉNY MÁRIA. SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: NÉMETI LUDMILLA.

OLVASÓSZERKESZTŐ: KÁDÁR JUDIT.

MŰVÉSZETI SZERKESZTŐ: KOPPÁNY SIMON.

LEVÉLCÍM: 1133 BUDAPEST, KÁRPÁT UTCA 17.

TELEFON ÉS FAX: 149-8542

KIADJA A HETI VILÁGGAZDASÁG RT. FELELŐS KIADÓ: SZAUER PÉTER ÜGYVEZETŐ IGAZGATÓ. CÍM: 1037 BUDAPEST

SZÉPVÖLGYI ÚT 35. TELEFON: 188-4326. TERJESZTI A MAGYAR POSTA. ELŐFIZETHETŐ BÁRMELY POSTAHIVATALBAN.

VALAMINT A HÍRLAPELŐFIZETÉSI ÉS LAPELLÁTÁSI IRODÁBAN (HELIR), BUDAPEST XIII. LEHEL ÚT 10/A ALATT

KÖZVETLENÜL, POSTAUTALVÁNYON VAGY ÁTUTALÁSSAL A HELIR POSTABANK RT. 219-98 636, 021-02 799 PÉNZFORGALMI

JELZŐSZÁMRA. ELŐFIZETÉSI DÍJ EGY ÉVRE 1188 FT, FÉL ÉVRE 594 FT, NEGYED ÉVRE 297 FT.

KÉSZÜLT GOUDY OLD FACE, NICHOLAS COCHIN ÉS WALBAUM BETÖKKEL. ELEKTRONIKUS TÖRDELÉS: FIRK^{ART} STÚDIÓ. SZEDTE:

KOCSIS JÁNOS. NYOMTA A KÖZLÖNY- ÉS LAPKIADÓ KFT. LAJOSMIZSEI NYOMDÁJA. FELELŐS VEZETŐ: BURJÁN NORBERT.

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK KORLÁTOZOTT MENNYISÉGBEN KAPHATÓK A KIADÓBAN.

TÁMOGATÓINK: A MŰVELŐDÉSI ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTERIUM, A SOROS ALAPÍTVÁNY, A
NEMZETI KULTURÁLIS ALAP, A JÓZSEF ATTILA KULTURÁLIS ÉS SZOCIÁLIS ALAPÍTVÁNY.

INSTITUT FÜR DIE WISSENSCHAFTEN VOM MENSCHEN
INSTITUTE FOR HUMAN SCIENCES

IWM
TRANSLATION PROGRAM 1988
January–June and July–December

The Institute for Human Sciences (Institute für die Wissenschaften vom Menschen or IWM) is an independent, international, and interdisciplinary center for advanced study. IWM regularly invites academics to translate important works in the humanities or the social sciences from an Eastern into a Western European language or vice versa, or from one Eastern European language into another.

As a rule, finalists are invited to spend six months – January–June or July–December – at IWM as Visiting Fellows in order to complete their projects. IWM places a stipend of ATS 160, 000 at their disposal which covers the expenses of their stay in Vienna and provides them with an office, a PC, and access to IWM's in-house as well as other relevant Viennese research facilities.

Applications in English or in German should be addressed to the IWM Translation Program,
attn: MS. Rosemarie Winkler Spittelauer Lände 3 A – 1090 Wien,
Tel. (+ 43 1) 313 58-0,
Fax (+43 1) 313 58-30.

They should include the following material:

- a curriculum vitae which includes a bibliography of translations and other publications, if applicable,
- the author and work to be translated (from the original language) and the explanation for the choice thereof,
 - exact number of pages,
- a contract with a publisher for the publication of the translation or a letter of intent from a publisher; proof that the translator/publisher holds the rights to the translation and its publication (or has an option for them); planned date of publication.

Applications for the IWM Translation Program 1998 must be submitted before April 20, 1997. Applicants will be notified on the status of their applications by the end of June 1997.

Beszélgetés 2000-ben Mihail Heller történésszel

MINDIG ELZÁRKÓZOTT
ATTÓL, HOGY ÉLETÉRŐL BESZÉLJEN, MÉG ÉLETRAJ-
ZI ADATAI KÖZÜL IS CSAK A LEGFONTOSABBKAT
ADTA MEG A MAGYARUL MOST MEGJELENT KÉTKÖ-
TETES OROSZORSZÁG-TÖRTÉNETÉHEZ. MIÉRT?

– Az életrajzomnak semmi köze a könyveimhez. Soha-
sem írtam magamról, még az olyan munkáimban sem,
amelyekben nagy szerepet játszottak az általam átél-
t tapasztalatok. Amikor például Franciaországban kiadták a
Koncentrációs világ és a szovjet irodalom című könyvem-
et, szememre vetették, miért nem említem meg legalább, hogy
magam is megjártam a szovjet lágereket.

– EZT MI SEM TUDTUK. HOGY KERÜLT ODA?

– Roppant egyszerűen, mindnyájan egyszerűen és egy-
formán kerültünk oda: jöttek a letartóztatási parancsok, és
elvittek.

– ŪRÜGY? ELLENFORRADALMI TEVÉKENYSÉG?

– Ellenforradalmi tevékenység, szovjetellenes agitáció
és propaganda.

– EZ MIKOR TÖRTÉNT?

– Még Sztálin alatt. Épp befejeztem az egyetemet... De
én valóban azt gondolom, az életrajz csak a politikusok
esetében érdekes. Egy történész esetében az számít, amit ír,
nem az, hogy ki fia-borja.

– CSAKHOGY AZ EMBERI ÉLETTÖRTÉNET ÖNMAGÁ-
BAN IS EGYFAJTA TÖRTÉNETI ANYAG, S ABBAN A
KORBAN, AMELYET ŐN ÁTÉLT, ÉPPENSÉGGEL MIN-
DEN EGYES EMBER SORSA IZGALMAS LEHET.

– Ezzel teljesen egyetértek. Igen, megírhatnám az éle-
tem történetét, amit forrásként lehetne kezelni, dokumen-
tumként lehetne vizsgálni, de erre aligha fog sor kerülni.

– EGY BIZONYOS ÉRTELEMBEN AZ ÉLETE, ÉLET-
RAJZA MÉGISCSAK ELVÁLASZTHATATLAN MŰVEINEK
KELETKEZÉSÉTŐL: AZ ŐNÖK SZOVJETUNIÓ-TÖRTÉ-
NETÉT PÉLDÁUL A SZOVJETUNIÓBAN EGÉSZ EGY-
SZERŪEN NEM LEHETETT VOLNA MEGÍRNI. NEM A
CENZÚRA MIATT, NEM AZÉRT, MERT HOZZÁFÉRHE-
TLENEK VOLTAK A DOKUMENTUMOK, HANEM
MERT AZ A SZEMLÉLET, AMELY ENNEK A KÖNYV-

NEK AZ ALAPJÁT KÉPEZI, CSAK „OTT”, A SZOV-
JETUNIÓN KÍVÜL ALAKULHATOTT KI.

– Ez igaz. Csakhogy ez is az én magánügyem. Én is azt
tartom a könyv egyik értékének, hogy olyan szerzők írták,
akik a Szovjetunióban születtek, ott éltek, ott járták ki az
iskolát, de miután különböző okok miatt el kellett hagyni-
uk az országot, kívülről is megpillanthatták mindazt, amit
addig átéltek. Egyszerre kívülről is, belülről is szemlélhet-
tük tárgyunkat. Ez tényleg rendkívül ritka eset.

Egyébként van még egy elem az életrajzomban, ami
meghatározó volt történészi munkám szempontjából. Úgy
alakult, hogy tíz évet Lengyelországban éltem, s itt jöttem
rá, hogy Lengyelország és Oroszország történelme olyan
szorosan összefügg, hogy igazából annak, aki Oroszország
történelméről akar írni, ismernie kell Lengyelország törté-
nelmét is. És fordítva: a lengyelek sem érthetik meg Len-
gyelország történelmét, ha nincsenek tisztában az orosz
történelem alapelveivel.

– ANNÁL INKÁBB KÉRNÉM, BESZÉLJEN ERRŐL
A HÁTTÉRŐL...

– Kezdem ott, hogy „szegény zsidó családban születtem”
– ahogy a nagy szovjet enciklopédiákban a bolshevikokról
frott szócikkek egy része kezdődött... Ami lényeges, talán
csak annyi, hogy a mai Belorusszia területén lévő Mogi-
lovsztkban születtem, de erről semmi emlékem nincs, egy-
éves sem voltam, amikor eljöttünk onnan. Moszkvában
nőttem fel, ott jártam iskolába, 1936-ban iratkoztam be egy
egészen különleges oktatási intézménybe: a Csernisevskij
Irodalmi, Filozófiai és Történeti Intézetbe (orosz rövidítése:
IFI). Vadonatúj intézmény volt, a harmincas évek közepén
hozták létre, közvetlenül azután, hogy Sztálin rehabilitálta a
történelmet mint olyat. Közismert, hogy a történelmet a
forradalom után egyetlen vonással kihúzták a tudni érdemes
dolgok tudományának tárából, társadalomismeret címen
tanították helyette valami zavaros tárgyat. '34-'35-ben vi-
szont Sztálin radikálisan megváltoztatta a múlthoz való vi-
szonyát: sorra kihajigálta történelmi elődei közül a forradal-
márokat, s lázasan kereste a nagy államépítőket. Így jött lét-
re az első szovjet történelemkönyv. Szerzője, Szesztakov az
i. e. 4. században a Van tó partján létrehozott Urartu állam
keletkezéséből eredezteti a szovjet történelmet. Az ötlet
roppant egyszerű volt: a Szovjetunió története nem más,
mint az összes, e térségben valaha is élt nép története, s az
itt élő népek az i. e. 4. századtól kezdve egyebet se tettek,
mint diadalmasan masíroztak a szocializmus felé. A térség
egész történelme a szovjet történelem előtörténete csupán.

Sztálin tehát felfedezte a történelmet, és sürgősen új
történészeket kellett teremtenie hozzá. Égető szüksége volt
egy vadonatúj, saját gyártmányú elitre is. Ennek az új elit-

Mihail Jakovlevics Heller (1922–1997) történész. 1996. végén
jelent meg magyar nyelven az *Orosz történelem* című kétkötetes
munkája (a II. kötet társszerzője Alekszandr Nyekrics) a 2000 és
az Osiris Kiadó „Europica Varietas” sorozatában. A kötet bemuta-
tóján – a 2000 szerkesztősége és az amerikai Alkotmány- és Jog-
politikai Intézet (COLPI) vendégként – részt vett a szerző, Mi-
hail Heller is: ez alkalomból készült vele az alábbi beszélgetés.

nek a kiképzésére hozták létre az IFLI-t. Különleges zárvány volt ez. Olyan hely, ahol tényleg igazi szovjet embereket akartak nevelni, akiknek az lett volna a küldetésük, hogy az egész szovjet nép szellemi vezetői legyenek. Ebből a grandiózus tervből egész sor ok miatt semmi sem lett, egyebek közt, jött a háború és '41-ben az IFLI-t is beolvastották a Lomonoszov Egyetembe...

– KIK TANÍTOTTAK ITT?

– A legkiválóbb történészek, filozófusok, nyelvészek, egyszóval a legjobb forradalom előtti professzori kar.

– NYILVÁN ŐKET IS KÜLÖN FELKÉSZÍTETTÉK ERRE A MUNKÁRA.

– De még mennyire felkészítették, méghozzá a leghíresebb sztálini módszerekkel: 1929–30-ban megrendezték az ún. történezszept. Letartóztatták az összes nagy orosz történezszept, s a hallgatók egy részét. Köztük volt a most 90 éves Lihacsov irodalomtörténezszept is. Mostanában már sosem felejtik ki az életrajzából, hogy egykor őt is oda száműzték, a fehér-tengeri Szolovki-szigetekre. Ez a módszer – letartóztatás, láger, aztán, ha túléléd, szabadon engedünk – igen hatásosnak bizonyult a legkonokabb történészek esetében is. Megtanulták, hogyan kell élni a szovjethatalom alatt. És valóban úgy tanítottak bennünket, hogy közben pontosan tisztában voltak azzal, hol élnek. Folyamatos öncenzúrára kényszerültek, persze. Mindenütt, mindenben. Igaz, maradt egy-egy sziget, amit látszólag nem érintett meg a sztálini kéz: ilyenek tűnt például a római történelem. Egyszer azonban Sztálin elvtárs azt találta mondani egy beszédében, hogy a Spartacus-féle felkelés után összeomlott a római rabszolgatartó társadalom. Egyik hallgatótársunk azon nyomban kérdőre vonta professzorunkat: hogy is van ez, ő nem ezt tanította. „Nem is taníthattam – felelte a professzor –, hisz’ a Spartacus-felkelés után még ötszáz évig fennállt a rabszolgatartó rendszer.” A professzort még aznap éjjel elvitték.

1938-ban a Pravda elkezdte közölni folytatásokban a *Kratkij kurszot*, a bolsevik párt rövid történetét. Ettől kezdve ez lett minden bölcsészahallgató „bibliája”, mindegy mi volt: egyiptológus vagy medievista. Mindenkinek rajta kellett tartania a szemét, nem mondott-e véletlenül az ő szűkebb tárgyáról is valami különösképp bölcszet Sztálin elvtárs. Hát, így nevelődtünk mi.

– AMIKOR BEIRATKOZOTT EBBE AZ ELITKÉPZŐBE, MÁR TUDATOSAN SZEMBENÁLLT A „RENDSZERREL”? VOLT EGYÁLTALÁN VALAMIFÉLE MEGKÜLÖNBÖZTETETT VISZONYA HOZZÁ?

– Nem. Ebben a rendszerben születtem, nem különböztettem meg, nem választottam el magam tőle. Akkor még csak egy bajom volt vele: olyan könyveket is akartam olvasni, amelyek nem voltak benne a kötelező irodalomjegyzékben. Nem mindhez jutottam hozzá, de nem mondtam le rólok. S ez óriási különbség a hatvanas évek történezszept-zedekéhez képest, akikben már alig maradt belső készlet arra, hogy Kljucsevszkijt, Szolovjovot, Karamzint olvassanak. Nem volt kifejezetten megtiltva, hogy egy könyvtárban előássák őket, csak az érdeklődés hunyt ki belőlük mindama dolgok iránt, amelyek kívül estek a kodifikált, hivatalos történelemképen.

– ŐN KI TUDTA VONNI MAGÁT EZ ALÓL HIVATALOS ÉS KÖTELEZŐ SZEMLELET ALÓL?

– Sokszor megkérdezik tőlem, szovjet embernek tartom-e magam. Igen, annak, szovjet ember vagyok én is. Osztap Bender mondja a szovjet nép egyik kedvenc regényében: „Ma fedeztem fel, hogy a levegőoszlop 312 tonnás súllyal nehezedik minden egyes emberre – beleértve a szakszervezeti tagokat is.” Igen, ez a szovjet levegő rám ugyanolyan súllyal nehezedett, mint bárki másra. A kérdés csak az volt, ki és hogyan próbált meg ellenállni ennek a nyomásnak.

Én teljesen öntudatlanul, fokozatosan „alakultam át”. A „fordulópont” talán 1943-ban következett be, amikor az egész egyetemet Szverdlovszkba evakuálták. Jó tanuló voltam, a két évfolyamelsőnek, nekem meg a barátomnak felajánlották, hogy lépünk be a pártba. Ő belépett, én nem mondtam. Arra hivatkoztam, hogy még nem értem meg a párttagságra – de ezt a döntést is teljesen öntudatlanul hoztam. A barátom fényes karriert csinált, akadémikus lett, sokat járt Párizsban is hivatalos delegációk élén. Én már akkor javában ott éltem, de sohasem keresett fel – csak a peresztrojka után. Akkor mindjárt azt kérte, csináljak vele interjút a Szabad Európába, hogy elmondhassa, milyen progresszív történész is ő. Most ő a moszkvai történészek legkeményebb sztálinista magvának vezéralakja: a Lomonoszov Egyetemre fészkeltek be magukat kirobant-hatatlanul...

– HOGYAN ÉLTE MEG A HONVÉDŐ HÁBORÚT? HOGYAN ÉRZÉKELTE A HÁBORÚ IDEOLÓGIÁJÁT, „MITOLÓGIÁJÁT”? ÚGY LÁTSZIK, MINTHA AZ 1917 UTÁNI OROSZ POLGÁRHÁBORÚRA CSAK AZÉRT LETT VOLNA SZÜKSÉG, HOGY A BOLSEVIK FORRADALOM AZ EGÉSZ ORSZÁGOT ÁTFOGJA (ENÉLKÜL A FORRADALOM CSUPÁN A FŐVÁROSBAN MEGREKEDŐ LÁZADÁS MARADT VOLNA CSUPÁN), A HONVÉDŐ HÁBORÚ VISZONT, MINTHA ARRA KELLETT VOLNA, HOGY A SZTÁLINI RENDSZER AZ OROSZ ÖNTUDAT, AZ OROSZ GONDOLKODÁS, AZ OROSZ ESZME TÖRTÉNETÉNEK SZERVES RÉSZÉVÉ VÁLJON. SZÓVAL: A HÁBORÚ NAGYON IS KAPÓRA JÖTT...

– Ezt kissé másképp értelmezem. Ami a polgárháborút illeti, pontosan rekonstruálható, hogy maguk a bolsevikok nem akartak polgárháborút, a szovjethatalom a helyi szinten valóban mintegy spontán módon, magától jött létre. Csak 1918 nyarán kezdődött az ellenállás, de a fehérek mozgalma igen nehezen bontakozott ki. Az viszont természetesen tény, hogy a polgárháború akkora legitimitást adott a bolsevikoknak, amilyen eladdig nem rendelkeztek soha.

A honvédő háború a legyőzhetetlenség nimbuszát adta Sztálinnak: mitikus alakot teremtett belőle. Emlékszem, november 7-én és május 1-jén mindig ott lebegett fölötünk a levegőben Sztálin képmása egy hatalmas léggömbre festve. Onnan nézett le ránk, derűsen, jóságosan, kissé elmosolyodva a bajusza alatt. Ez valóban a vezér isteniesülése volt. És ezt valóban a honvédő háború eredményezte.

– ÉS A GYŐZELEM NAPJA? VALÓBAN GYŐZELEM-KÉNT ÉRZÉKELTÉK?

– Feltétlenül. Feltétlenül győzelem volt. A feleségemmel együtt mi is kimentünk május 9-én a Vörös térre, vitük a két hónapos kisfiunkat is.

– A HONVÉDŐ HÁBORÚ A KÉSŐBBIEKBEN, SZTÁLIN HALÁLA UTÁN ÉS A DESZTALINIZÁLÁS ELLENÉRE IS

A SZOVJET TÖRTÉNELEM LEGPOZITÍVABB ESEMÉNYE MARADT.

– Ez pontosan így van. Nemrég jelent meg Oroszországban is Viktor Szuvorov, az egykori szovjet felderítő könyve, amelyben az őrnagy a szemünk láttára rombolja le a honvédő háborúhoz fűződő összes nagy mítoszt. Nyugaton már régebben megjelent a könyv – teljesen visszhangtalanul, az amerikai, angol történészek fülük botját se mozdították, Németországban csak a revizionisták olvasták, egyedül Japánban fordították le nagy hévvel Szuvorov minden művét, aki egy időben egyenesen „japán írónak” nevezte magát. Oroszországban viszont, megjelenése nyomán elszabadult a pokol, áttört a gát: áradtak a levelek, vitacikkek. A sors ironiája, hogy a szerzőt, Szuvorovot, mindez már nem izgatja. Legutóbbi könyvében, a *Kontroll* című kémregényben Sztálint isteníti. Mikor megkérdeztem tőle, tényleg sztálinista lett-e, vagy csak játszik, teljesen komolyan azt felelte: „Megint szilárdan hiszek benne, hogy Sztálin minden idők és népek legnagyobb géniusza volt.”

– NEM LEHETSÉGES, HOGY EZ CSUPÁN ÜZLETI FOGÁS? IRODALMI DIVAT, NEM PEDIG TÉNYLEGES POLITIKAI NOSZTALGIA? MINT PÉLDÁUL LIMONOV ESETÉBEN?

– Nem zárom ki, de szerintem mélyebben rejő okokból van szó. Ez a paradox jelenség a szovjet ember lényegéből fakad. Limonov nem túl érdekes, de ott van Alekszandr Iszajevics Szolzsenyicin. Emlékezzenek vissza a *Vörös kerék* című könyvére, benne a Sztolipin-fejezetre, ahol Alekszandr Iszajevics óriási elragadtatással ír Sztolipin földreformjáról, amivel szétrobbantotta az egész orosz agrárrendszert. Most viszont egyre-másra szidalmazza egykori hőseit, hadakozik a földreform ellen, a föld-magántulajdont az örök keze művének tartja... Ez a szovjet ember legsúlyosabb tehertétele: megfelelő gyűrással bármikor, bármiféle álláspont megvédésébe bele lehet kényszeríteni, legyenek azok bármily ellentétesek. A *Gép és a csavarok* című könyvem nagyon sok bírálat érte külföldön, nem találták elég meggyőzőnek azt az állítást, hogy egy embert tetőtől talpig át lehet formálni. Lengyelországban, ahol a szükségállapot idején az összes könyvemhez hozzá lehetett jutni szamizdatban, azért kritizáltak, mert tézisémet kiterjesztem az egész szocialista táborra. Szerintük az orosz ember azért alkalmas alany arra, hogy szovjetté gyűrjék, mert eleve hajlamos az alárendelődésre, mert az orosz eleve szolgálék. Én viszont most is úgy gondolom, hogy ha nem is egyforma intenzitással, de az ember elszovjetesítése az egész szocialista táborban végbement.

– AMIKOR MÉG A SZOVJETUNIÓBAN ÉLT, MI VOLT A KUTATÁSI TÉMÁJA?

– Az egyetem elvégzése után a *Polgárháború története* című kiadványsorozat szerkesztőségében ajánlottak munkát. A főszerkesztő az egyik vezető szovjet történész-akadémikus volt, egykori lovassági tiszt, még együtt szolgált Sztálinnal a lovashadseregben. Egészen jó hely volt, akkor rendeztük sajtó alá az első kötetet: a főszerkesztő még meg is mutatta nekem azokat a lapszéli jegyzeteket, amelyekkel a kéziratot maga Joszif Visszarionovics látta el. Olykor egészen szellemes megjegyzések akadnak köztük: az 1917-es évet bemutató, egyik legelső fejezet az alábbi címet kapta: „Április, falun” – mire Sztálin elvtárs odaírta a lapszélre: „Tájéleírás!”

Végül is nem maradtam ott a szerkesztőségben, mert

igazából Németország érdekelt. Németországról írtam a diplomamunkámat, azon dolgoztam tovább. Azt terveztem, hogy ez lesz a kandidátusi disszertációm. Nem így történt. 1949-ben letartóztattak, s mentem vízi erőművet építeni az Irtyis folyóra. Sztálin haláláig már a moszkvai Matrosszkaja tyisina nevű börtönben ért: cellatársaim nagy ovációban törtek ki, bármennyire kockázatos volt ez még akkor.

Aztán jött Nyikita Szergejevics, a XX. kongresszus: ez volt a második nagy felszabadulás, fellélegzés. Nyomában az amnesztia: az összes köztörvényes bűnözőt szabadon engedték. Szörnyűséges volt. Szabadlábra került az összes rabló, gyilkos, akik aztán mint a sáskahad rajzottak ki mindenfelé, ellepték az összes utat, vasútállomást, tömve volt velük az összes vonat. Egész Moszkva rettegésben élt. Én ott maradtam a börtönben, biztonságban voltam.

Néhány nappal később persze a bűnözők többsége visszakerült, de a félelem a városban jó időre állandósult.

Ugyanilyen kaotikusan történt a légerek felszabadítása is. Hruscov elrendelte, hogy szervezzenek minden közigazgatási egységben ún. trojkákat az ügyész, a pártszervezet és a szakszervezet egy-egy képviselőjéből. Ezek a trojkák járták végig a légereket, minden táborban eléjük raktak több száz dossziét (azon a helyen például, ahol legutoljára voltam, 1700 ember tartottak fogva), egyenként szőfoltot az elítélteket, s megkérdezték: miért ülsz? Semmiért. Akkor szabad vagy. S mehetett isten hírével. Annyi elítélt volt, hogy másképp nyilván nem lehetett volna több millió embert egyik napról a másikra szabadon bocsátani.

Fantasztikus volt hirtelen visszanyerni szabadságunkat: csak hálások lehettünk Hruscovnak – annak ellenére is, hogy néhány hónap múlva kezdte újra megtölteni a légereket.

Kiszabadultam, de az ún. 49-es záradékkal, ami azt jelentette, hogy a Szovjetunió 49 nagyvárosában nem telepedhettem le. A fiam és a feleségem viszont Moszkvában élt. A feleségem Lengyelországban született, s mindaddig, amíg a Vörös Hadsereg fel nem szabadította Ukrajnát, lengyel állampolgár volt. Aztán felvette a szovjet állampolgárságot, mint mindenki, aki ebbe az övezetbe került. A lengyel '56 után a szovjet fél tett néhány barátságos gesztust: Hruscov engedélyezte a repatriálást a volt lengyel állampolgároknak. A feleségem is megkapta ezt az engedélyt, s ami a legfontosabb, engem is magával vihetett.

Így kerültem Lengyelországba 1957-ben. Nem ismertem senkit, nem tudtam lengyelül, idegen volt számomra az ország, bár barátaim irigyeltek, hogy tehetek egy kellemes turistautat a „testvéri” Lengyelországba.

Utólag kiderült, nagyon jó döntés volt, nagyon hasznos, s nemcsak mint történésznek. Mindenekelőtt azért, mert így elkerülhettem azt a különös keszonbetegséget, amelyen minden kollégám, barátom átesett, akik a Szovjetunióból rögtön Nyugatra mentek: a bűvárok tipikus betegsége ez, akiket túlságosan hirtelen, minden átmenet nélkül emelnek ki a felszínre. Számomra ilyen „keszon” volt Lengyelország: szocialista ország, de mégsem szovjet. Egy érdektelen sajtóügynökség érdektelen kiadványánál dolgoztam napközben, este viszont hazamentem, és senki sem kérdezte, mit olvasok és miért. Szovjetségemet persze nem tudtam levetkőzni: barátaim még évekkal később is megütközve vették tudomásul, hogy amikor valamilyen hivatalos helyre, számomra ismeretlen intézménybe készültem, előbb tisztáztam: kell-e oda külön belépési engedélyt szerezni...

– MIÉRT KELLETT TOVÁBBMENNIEK PÁRIZSBA?

– Nem „kellett”, de maradni sem lehetett, úgy éreztük.

Az utolsó lökést a „csehszlovákoknak nyújtott baráti segítség” adta meg: aznap a feleségem lement kenyérért, amikor visszajött, mondta az újságot: „A Varsói Szerződés csapatai bevonultak Csehszlovákiába.” Tetézte ezt, hogy akkor, '68-ban Lengyelországban nagy erővel indult az ideológiai tisztogatás, ami engem ugyan közvetlenül nem érintett: paradox módon, a szovjet útlevél némi védelmet adott, a légkör azonban olyan mértékben eldurvult, hogy – feleségem határozott és energikus döntését követve –, politikai menedékkjogot kértünk Párizsban. Ott aztán szíves-örömet, egyszer s mindenkorra megváltam a szovjet útlevelemtől.

Igy kezdődött el az új életem, a harmadik vagy a negyedik immár. Nem volt könnyű az újrakezdés. De egy véletlen egybeesés a kezemre játszott.

A '68-as párizsi diáklázadás, ha a francia politikai rendszert nem is változtatta meg, de legalábbis módosította a franciák gondolkodását, lelki alkatát. 1968 előtt teljesen elképzelhetetlen lett volna, hogy egy jöttment idegen csak úgy fölüljön egy egyetemi katedrára. Olyannyira, hogy annak idején még Einsteinnek sem engedték, hogy francia egyetemen tanítson. S akkor jövőm én – s nekem megengedték. De mondom, a diáklázadás kellett ahhoz, hogy én át tehessem, amit még Einsteinnek sem engedtek meg. Megírtam két disszertációt, mire megkaptam a professzori kinevezésem.

Már minden teljesen rendben volt, s akkor, tíz évvel előttről váratlanul meghalt a feleségem. Ő volt a legfontosabb ember az életemben. Ő volt az, aki elvitt Moszkvából Varsóba, utána, amikor már abban a városban sem lehetett élni, Párizsba. Ha ő nem dönt ezekben a helyzetekben, egyedül nem lettem volna képes vállalni a következményeket.

– PÁRIZSBAN AZ OROSZ VAGY A LENGYEL EMIGRÁCIÓHOZ ÁLLT KÖZELEBB? AZ OROSZ EMIGRÁCIÓ VEZETŐ LAPJÁBAN, A RUSSZKAJA MISZLZEN VISZONYLAG KÉSŐN KEZDETT PUBLIKÁLNI.

– Egyik emigráns körnél sem köteleződtem el, de nagyon szoros személyes kapcsolat fűzött két emigráns lap szerkesztőjéhez, az említett *Russzkaja Miszlle*hez és jóval régebben a *Kultúra* című lengyel emigráns havilaphoz. A *Kultúra* egyik belső munkatársa, a nemrég elhunyt József Czapski, egészen kivételes egyéniség volt. Vilniusban született, még cári kadétiskolába járt, származása alapján lehetett volna belőle orosz, német, lengyel, sőt még magyar is, de ő Lengyelországot választotta. Ő volt az egyike azoknak, akiknek közzönhetően a katyni vérengzés körülményeiről ma tudásunk van.

A *Russzkaja Miszlle*l véletlenül kerültem kapcsolatba. Amikor megjelent franciául az első könyvem, a lap nagyon kedvező recenziót írt róla, dicsértek rendesen, de úgy, mintha francia szerző lennék. Csak amikor felhívott a főszerkesztő, akkor fedtem fel kilételemet. Felajánlotta, hogy indítsak saját rovatot: „Egy történész szemével” címen kommentálom az aktuális oroszországi eseményeket. 1989 vége óta, ehhez hasonló rovatom van a *Kultúrában* is.

– AZ ALEKSZANDR NYEKRICCSSEL KÖZÖSEN ÍRT SZOVJETUNIÓ-TÖRTÉNET, A HATALOMRA JUTOTT UTÓPIA, TERMÉSZETESEN JÓVAL HAMARABB JELENT MEG NYUGATON, MINT OROSZORSZÁGBAN, AHOLO ÉPP CSAK EGY ÉVE ADTÁK KI. FRANCIAORSZÁGBAN MILYEN HATÁST VÁLTOTT KI?

– Az *Utópia* már nagyon nagy sikert aratott, de korábbi könyveimet rengeteg bírálat érte. A francia szovjetológia – bár kisebb mértékben, mint az amerikai – erősen szovjetbarát orientációjú volt, s ez megfertőzte a francia értelmiséget is. Szolzenyicin *Gulágja* tudott csak igazi áttörést hozni: a *Gulág* olvastán a francia értelmiség rájött, hogyan lehet egyszerre baloldalinak maradni és szovjetellenessé válni, Szolzenyicin kiváló mintát kínált ehhez. E „felfedezés” hullámán aztán az én könyveim is könnyebben eljuthattak a francia olvasóhoz: lehetett egyszerre imádni Gorbacsovot, s olvasni az én *Hetedik főtűkáromat*, ahol nem épp imádnivaló figurának ábrázolom az illetőt.

Hadd tegyem hozzá, hogy Franciaországban az üzleti és kritikai siker, illetve annak elmaradása nem közvetlenül függ össze a kiadási gyakorlattal: ha egy kiadó biztos a mű tudományos stb. értéke felől, akkor is ragaszkodik hozzá, ha nem kecsesgreti busás haszonnal. Alig bukkott meg az első könyvem, a kiadó máris megrendelte tőlem a következőt, az *Orosz Birodalom történetét*, s a szerkesztő már csak annyit kérdezett, hány oldalas lesz a könyv. Időnként felhívott, hogy lételemről érdeklődött, elvitt ebédelni, de valójában már csak a kész kézirat volt fontos neki.

– VAN-E OLYAN FRANCIA VAGY MÁS ORSZÁGBAN LÉVŐ TÖRTÉNÉSZISKOLA, AMELYIKHEZ KÖZEL ÁLL, AMELYIKNEK A MÓDSZERÉT, KONCEPCIÓJÁT KÖVETI?

– Nincs. Nem tartozom semmilyen iskolához, nem vettem át semmiféle kész koncepciót. S bár Franciaországban is van néhány történész, aki egyetért a szovjet és orosz történelemről kialakult felfogással, a többség elvetette téziseimet, következtetéseimet. Ennek ellenére Franciaországban azt írhattam, amit akartam, az égvilágon senki sem kérte számon, miért épp ez vagy azt állítom. Párizsban jóval könnyebb volt megőrizni autonómiámat, mint bárhol máshol, például Amerikában: egyrészt azért, mert a franciák számára a kutatási szabadság mindenképp előtérbe való, másrészt mert a francia történészeket semmilyen külső követelmény nem szorítja, megtartják a heti három órájukat, s kész. Az életelvük az, hogy hagyják őket békén, s ők is békén hagynak mindenkit. Békén hagytak engem is, sőt az egyetemi katedra mellé még egy ezüst érdemrendet is adtak mindazért, amivel amúgy nemigen értettek egyet.

De visszatérek arra a kérdésre, hogy mi volt az Oroszország-történelmem alapkonceptiója. Azt akartam, hogy könyvem ne csupán eseménytörténet és ténytörténet legyen, hanem egyúttal interpretációtörténet is: nagyon fontos volt számomra, miként formálódott történetté a vizsgált időfolyam eseménysora az orosz történészek – Kljucevskij, Szergej Szolovjov vagy Nyikolaj Karamzin – írásaiban. Az ő történelemértelmezésük mindvégig egyfajta prizmaként van jelen a könyvemben.

– AZ A BENYOMÁSUNK, HOGY VOLT MÉG EGY FONTOS SZEMPONTJA: MINTHA NEM PUSZTÁN KÉT KRONOLÓGIAILAG ELKÜLÖNÍTHETŐ PERIÓDUST ÁLLÍTANA SZEMBE A KÉT KÜLÖN KÖTETBEN TÁRGYALT KOR, AZ 1917-IG TARTÓ, S AZ 1917 UTÁNI IDŐSZAK TÖRTÉNETÉBEN, HANEM KÉT ELVILEG KÜLÖNBÖZŐ TÖRTÉNETI JELENSÉGET: EGY OROSZ ÉS EGY NEM OROSZ, VAGY LEGALÁBBIS NEM EGÉSZEN OROSZ JELENSÉGET. AZ A FELTEVÉS RAJZOLÓDIK KI SZÁMUNKRA, HOGY AZ OROSZ TÖRTÉNELEM TALÁN NEM VESZTETTE VOLNA EL OROSZSÁ-

GÁT, NEM IDEGENEDETT VOLNA EL ÖNMAGÁTÓL, HA NEM KERÜLNEK HATALOMRA AZ UTÓPISTÁK. EBBEN A SÉMÁBAN MÁR NEM PUSZTÁN AZ OPPOZÍCIÓ A FONTOS, HANEM AZ ÉRTÉKVESZTÉS, AZ EREDETI JELLEGTŐL VALÓ ELTÁVOLODÁS, A NEGATIVITÁS KIALAKULÁSÁNAK FOLYAMATA IS.

– Utólag nyilván sokféle teóriát ki lehet agyalni, az biztos, hogy amikor a könyvet írtam, egyetlen szempont volt számomra irányadó, amit mottóul is választottam: „semmi sem változik olyan gyorsan, mint a múltunk”. A harmincas években például egycsapásra pozitív hősök lettek azok a cárok, akik az erős, centralizált orosz állam építésén munkálkodtak, s ebből a nézőpontból kellett megítélni az egész világtörténelmet: ki a progresszív, ki a retrográd. A 12. századi dél-franciaországi albigensek mozgalmában például az albigensek vezére, a toulouse-i gróf egyértelműen reakciónak bizonyult, mivel akadályozta az egyértelműen progresszív király törekvését, hogy erős központi államot hozzon létre. Oroszországban I. Péter vitathatatlanul progresszív hőssé lépett elő (ezt persze tudhattuk már az I. Péter című filmből is), s a tanár csak akkor jött zavarba, amikor valaki megkérdezte, hogy akkor mit gondoljunk Kondratyij Bulavinról, aki, míg Péter a svédekkel harcolt, felkelést szervezett a Don-vidéken. Egyetlen válasz létezett: mindketten progresszívek voltak, csak kicsit zavarták egymás köreit...

Ez volt a történelem, amit nekünk tanítottak, s aminek persze semmi köze nem volt a valódi történelemhez. Meg kellett tanulnunk, mit jelent történelem nélkül élni. Szinte naponta volt részem abban, mit jelent a múlthoz való ingtag, s pillanatonként változó és központilag változtatható viszony. Ezek után nekem csak az lehetett a dolog, hogy mindenféle előzetes koncepció, ideológia nélkül szemügyre vegyem azt, ami ténylegesen történt. Higgadtan, kívülről. Az események történetévé válása érdekelt, s annak egyetlen nézőpontja lehetséges: az azt megelőző ember.

Az, hogy én minden további nélkül vállalhattam ezt a nézőpontot, valóban ritka adomány. Ritkán adatik meg az embernek ilyen tökéletes szabadság. Én teljesen független vagyok mind anyagi, mind szellemi értelemben. Könyveimet, cikkeimet soha senkinek nem kellett bemutatnom, senkivel nem kellett jóváhagyatnom. Azt írtam mindig, amit akarok.

– NAPONTA LEHET OLVASNI A SAJTÓBAN, HOGY OROSZORSZÁG MEGINT „ZAVAROS IDŐKET” ÉL: A MAI ÁLLAPOTOT KÖZVETLEN PÁRHUZAMBÁ ÁLLÍTJÁK EGY JÓVAL KORÁBBI OROSZ TÖRTÉNELMI IDŐSZAKKAL. MENNYIBEN JOGOS EZ AZ ANALÓGIA? EGYÁLTALÁN, MI EZ: CSAK RETORIKAI FOGÁS, VAGY HATÁROZOTT TÖRTÉNETFELFOGÁS REJLIK MÖGÖTTE? A NYUGATI TÖRTÉNÉSZEK SZINTE SOHASEM – LEGALÁBBIS NEM A MODELLTEREMTÉS IGÉNYÉVEL – FOLYAMODNAK EHHEZ AZ ELJÁRÁSHOZ.

– De igen, Németországban nagyon is elterjedt ez az eljárás, Franciaországban a szemem láttára bontakozott ki néhány hónapja ilyen jellegű vita. Azt hiszem, a válsághelyzetben lévő országokban még erősebb a késztetés, hogy múltbeli fogódzókat keressenek, egyáltalán, hogy állandóan testközelben érezzék múltjukat. Ez az analógia- és párhuzamkeresés semmiképpen sem lehet magyarázó elv, de lélektani haszna kétségtelen: biztonságérzetet ad, s azt az illúziót kelti, hogy az ember otthonosan mozoghat „saját”

történelmében, s hogy ez folytonos, szerves történelem. Van úgy azonban, hogy ez a „segédeszköz” önálló ideológiai rendszer rangjára apelláló mítosszá nővi ki magát. Ilyen például az a mítosz, hogy Oroszország testével védte meg a keresztény Európát a pogány tatárok támadásától. Még ma is hallani, komoly politikusoktól is, hogy Európának hálásnak kéne lennie ezért, és kemény „védelmi pénzeket” ille- ne fizetnie Oroszországnak az egykori szolgálataikért. Érdekes, Karamzin még egyáltalán nem gondolta így.

– MINDEN KIS NÉP ÚGY TARTJA, HOGY Ő VOLT A KERESZTÉNYSÉG UTOLSÓ VÉDŐBÁSTYÁJA, A MAGYAR TÖRTÉNELEMNEK IS SZÉP NAGY MÍTOSZA EZ... AZ OROSZ BIRODALOM TÖRTÉNETÉT AKKORTÁJT KEZDTE ÍRNI, AMIKOR A SZOVJET IMPÉRIUM ÉPP ÖSSZEOMLOTT, S ONÁLLÓ ÁLLAM RANGJÁRA EMELKEDETT A HELYÉN AZ OROSZORSZÁGI FÖDERÁCIÓ. VÉLETLEN EGYBEESÉS?

– Nem, semmiképpen. Ez a krízisállapot olyan kivételes nézőpontot kínált számomra, ami ritkán adódik egy történelem pályáján. Egyszerre vizsgálhattam voltaképpen a három államalakulat működését: párhuzamosan írtam két történetet, az orosz birodalom retrospektív történetét, valamint az új orosz föderáció szinkron történetét a *Russzka-ja Miszl* felkérésére (nemrég jelent meg kötetben *Oroszország útelágazásnál* címmel).

Egy bizonyos: az orosz impérium annak idején sokkal totálisabb összeomlást szenvedett el, mint most a szovjet birodalom. A világháború, a forradalom, a polgárháború romjain felépített szovjet birodalom azonban megítélésem szerint jóval tragikusabb következményeket idézett elő a maga totális uralmával, mint az orosz, mivel annak mégiscsak voltak bizonyos korlátozó elvei, például a pravoszlávia. Ezzel szemben a szovjet birodalom minden korlátozás nélkül világuralomra tört. A mostani orosz föderáció? Egyelőre nehéz megítélni, merrefelé tart.

– MEG LEHET-E JÓSZOLNI, MIKÉNT ANDREJ AMALRIK TETTE A MEGÉRI-E A SZOVJETUNIÓ AZ 1984-ET? CÍMŰ NEVEZETES POLITIKAI PAMFLETJÉBEN, HOGY MENNYI IDEJE VAN HÁTRA AZ ÚJ OROSZ FÖDERÁCIÓNAK?

– Sajnos, nem tudok a jövőbe látni. Én jóval optimistább vagyok az átlagnál az Oroszországi Föderáció jövőjét illetően: nem festek róla olyan apokaliptikus képet, mint egyes történésztársaim. Én számos olyan elemet érzékelek, ami biztosíthatja a föderáció fennmaradását. I. Sándornak például hasonló helyzetet kellett megoldania: ő egy időre tényleges föderációt hozott létre az orosz birodalomból, amikor parlamentet adott Finnországnak és Lengyelországnak.

– ELKÉPZELHETŐ, HOGY OROSZORSZÁG EZT A KÉRDÉST AZ EURÓPAITÓL ELTÉRŐ MÓDON, AFFÉLE „KÜLÖN OROSZ ÚTON” OLDJA MEG?

– Én nem hiszek semmiféle „külön orosz út” létezésében. Az orosz fejlődésnek, ha volt az európaiktól eltérő sajátossága, az éppenséggel az egyenlőtlen ütemű, hektikus fejlődés- menetben állt, ami azt jelentette, hogy amint Oroszország – gyorsított, erőltetett ütemű gazdaságfejlesztés stb. révén – elérte az adott korszak európai szintjét, azonnal meg is rekedt ezen a szinten, s jó ideig a felhalmozott tartalékokat élte föl. E hektikus fejlődésmentet kiküszöbölésére kellene most stabil gazdasági és politikai szisztémát kiépíteni.

Oroszországnak történelme során most kell harmadszor megkísérelnie, hogy a kapitalista fejlődés útjára lépjen. A meglévő jelek arra utalnak, ezúttal sikeresebb lehet az áttérés. Ehhez persze egyelőre hiányzik az új politikai rend. Egyelőre Oroszország olyan posztkommunista állam, amelyben a kommunista párt elvesztette összes tényleges politikai hatalmát, s nem léptek helyébe új, modern politikai pártok. Márpedig a kommunista párt egyszerre volt ennek az államnak csontváza és idegrendszere, s amikor ez a „test” elvesztette minden erejét, a szervezet formátlan masszává esett össze. Nincs, és nem is lehetséges visszatérés a kommunista rendszerhez, ez a párt minden külső nyomás nélkül, végleg összeroppant. Az viszont minden további nélkül lehetséges, hogy egy olyan autoriter rendszer nyer teret, amelyik alapján véve nem zárja ki a demokratikus intézmények létét. Elvégre Oroszország 1913-ban, a háború küszöbén is olyan monarchia volt, amelyben már jelen voltak az alkotmányosság csírái, volt Duma, általános választás, megindult az átmenet valamiféle normális jogállam felé.

– SOKAN KERESIK AZ OKÁT, HOGY AZ 1991-ES NAGY EUFÓRIA UTÁN MIÉRT SZENVEDTEK OLYAN SÚLYOS VERESÉGET MOSTANRA AZ ÚGYNEVEZETT DEMOKRATIKUS ERŐK.

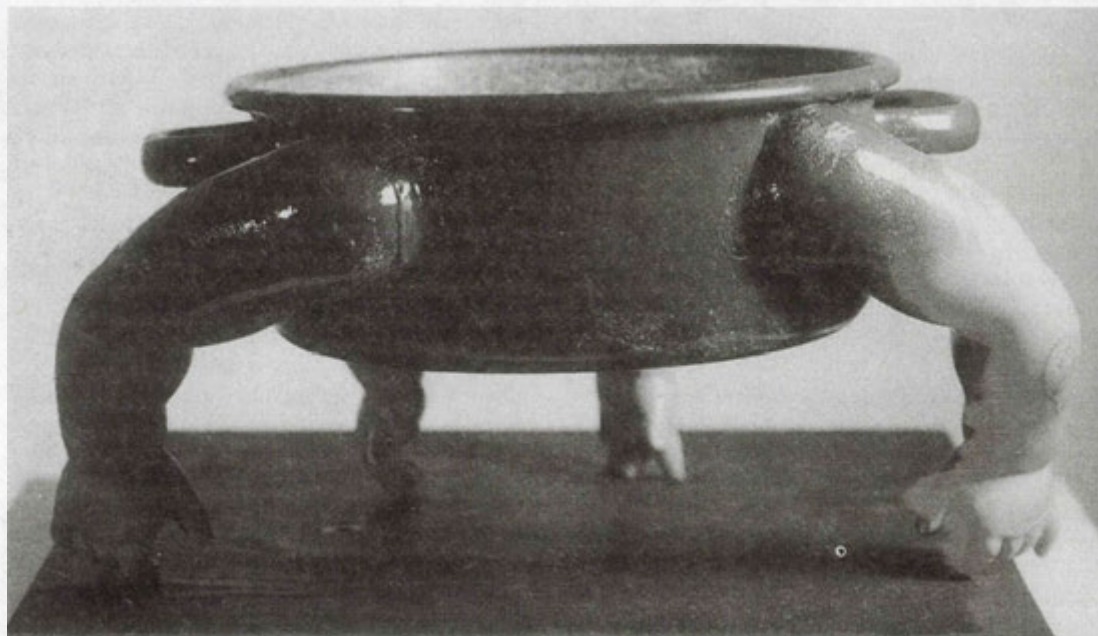
– Szerintem ennek két oka van. Az egyik, hogy – s nem akarok ezzel megbántani senkit – a mi demokratáink mindig is szovjet demokraták voltak. Még akik szembenálltak is a szovjethatalommal (a kisszámú belső ellenzék, a disszidensek), többnyire még azok sem a szovjet rendszer mint olyan ellen léptek fel, hanem csak bizonyos hibáit akarták kiigazítani, bizonyos bűneit akarták kiiktatni. Márpedig az 1991-es győztes demokraták épp közülük érkeztek. Szovjet demokraták voltak, nem „csak” demokraták. Jelcin természetesen már nem kommunista abban az értelemben, ahogy Sztálin elvtárs vagy Hruscsov elvtárs volt, de az összes irányítási gyakorlatát, hatalomszervező készségét, mentalitását pártfunkcionáriusként, szverdlovszki megyei titkárként

sajátította el. Az új garnitúrában egyedül Lebegy látszott kivételnek: ő nem a nómenklatúrából jött, s legelőször épp ezeket a nómenklatúraszabályokat rúgta föl. Ezért kellett mennie. Nem a nómenklatúrából jött Csubajsz sem, de ettől még nem demokrata. Szereti a pénzt, a hatalmat, vallja a piacgazdaságot – de a kapitalista még nem demokrata. Akik viszont tényleg igazi demokraták, mint Gajdar, Javlinszkij, azok képtelenek képviselhető, vonzó és átélhető programot adni. Választási mondandójuk igen soványra redukálható: „adatok hatalmat, s majd én megmutatom, hogy lehet jól élni”. Nem véletlen, hogy mindketten közgazdászok (Sztálin elvtárs nagyon szerette ezt a „nem véletlen”-t): mindketten a gazdasági problémáját állítják, illetve állították középpontba, holott a gazdaság az egész átalakulás szempontjából másodrangú, technikai kérdés. Tévednek abban, hogy ha a gazdasági kérdéseket megoldjuk, egycsapásra megoldódik minden. Nem oldódik meg. Tanúja voltam annak is, hogyan épült ki Lengyelországban ez a posztkommunista szisztéma. Csakhogy a két ország között két nagyon lényeges különbség van: Lengyelország a Nyugathoz akar tartozni, és kapitalizmust akar, Oroszország viszont nem akar a Nyugathoz tartozni, és nem akar kapitalizmust. Nem akar, mert fogalma sincs arról, milyen lehet az a más élet.

Szerintem tehát Oroszország legnagyobb gondja most nem az, hogy igazi föderáció-e avagy sem, vagy hogy milyenek a gazdasági mutatók. Szerintem a főkérdés az, hogy mi lesz a szovjet emberrel. Azokkal, akik itt, ebben a térségben élnek.

Ezek az emberek három nemzedéken át mesterségesen teremtett körülmények közt éltek. Ahol soha nem kellett – nem lehetett – dönteni, választani. És most ki kell törniük ebből az inkubátorból, meg kell tanulniuk másképp élni. Hogy sikerül-e: szerintem most ez Oroszország jövőjének fő kérdése.

A BESZÉLGETÉST KISS ILONA ÉS SZILÁGYI ÁKOS KÉSZÍTETTE.

A kör négyszögesítése

GAZDASÁGI LEHETŐSÉGEK, CIVIL TÁRSADALOM,
POLITIKAI SZABADSÁG

RALF DAHRENDORF

I. RÉSZ: AZ ELSŐ VILÁG VÉDELMEBEN

Virágkorában nem volt rossz hely: az Első Világban élni és boldogulni lehetett. De hívták-e valaha is Első Világnak? Avagy e számozás pusztán visszamenőleges következménye volt a kommunista elnyomás Második Világának, amely mára csaknem megszűnt, és a járványok sújtotta, nyomorgó és reménytelen Harmadik (később Negyedik) Világnak? Bármilyen volt is az indíték, ne oszlassuk fel túl könnyen az Első Világot, amely fénykorában három szociális vívmányt is összekapcsolt:

– olyan gazdasági rendszereket, amelyek sokaknak kínáltak tisztességes megélhetést, és egyúttal arra rendezkedtek be, hogy növekedjenek, és lehetőséget adjanak azoknak, akik még nem érvényesülhettek;

– olyan társadalmakat, amelyek az emberi közösségek lerombolása nélkül az örökölt státuson alapuló viszonyokat szerződésekké cserélték fel, és a vitathatatlan függőségből a megkérdőjelezhető individualizmus irányába léptek;

– olyan politikai rendszereket, amelyek egyesítették a jogrend tiszteletben tartását és a politikában való részvétel esélyeit – a kormányválasztástól a feloszlásig –, ez az, amit ma demokráciának nevezünk.

Mikor és hol léteztek ennyire gazdag, civilizált és felvilágosult országok? Nagy a kísértés, hogy – egy mozaikszó mögé bújva – az ún. OECD-világra mutassunk, azaz a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet tagjaira. De hadd álljak ellen a kísértésnek, és hadd nevezem nevükön az ide tartozókat. Az Amerikai Egyesült Államok a Roosevelttől Kennedyyig tartó időszakban (s ugyan nem hasonló mértékben: ez időszak előtt és után) az első példa. Az egész világon emberek tízmilliói álmodoztak az amerikai életformáról, és milliók követtek el mindent, hogy el is jussanak oda. Sokatmondó mutatója a jólétnek, ha egy ország mágnesként vonzza a bevándorlókat. Ez más államokra is vonatkozik. Az Egyesült Királyság bevándorlási egyenlege – ha eltekinthetünk az frektől, az üldözött zsidóktól és az utóbbi időben a szegényebb gyarmatok lakóitól – sokáig kiegyensúlyozot-

tabb volt, mint az Egyesült Államoké; de ebben a században hosszú időszakokon át kétségtelenül a fent értelmezett Első Világhoz tartozott. Ugyanígy a korábbi Brit Birodalom részei (azaz a „mérsékelt nemzetközösség”, ahogyan néhányan a történeti földrajznak megfelelően, de politikailag helytelenül hívják): Ausztrália és Új-Zéland, Kanada és néhány más ország is ide tartoznak. Meg kell említenünk azután egy pár kisebb európai államot: Svájcot, Svédországot, és a többi skandináv országot. Az 1950-es évekre, amikor az Európai Gazdasági Együttműködési Szervezetből (az „együttműködési” mindenekelőtt „újjaépítési”-t jelentett) megalakult az OECD, Nyugat-Európa országainak többsége a „boldog kevesek” részévé vált.

Ismétlem, a jellegzetességeik a következők voltak: gazdasági lehetőségek, civil társadalom, és politikai szabadság. Visszaélnénk azonban az olvasó jóhiszeműségével, ha megszorítás nélkül hagynánk ezeket a pedáns állításokat. Valójában három fő korlátozással kell élnünk. Ezek mindegyike megérne egy külön tanulmányt.

Először is, az Első Világ még virágkorában sem volt tökéletes. Minden tagja kizárt bizonyos embereket vívmányaiából, sőt még azok elérési lehetőségeit is korlátozta. Az Egyesült Államok történelme nem más, mint a befogadástól folytatott csaták sorozata – a polgárháborútól a polgárpárti mozgalomig, és azon túl, a mai társadalom legalsó rétegeiig. Érdemes megjegyeznünk, hogy a csatát a legnagyobb részben az ország intézményei vívták meg. Ráadásul nem csak maguk a kizártak vettek benne részt; szövetségeseik is voltak, például a legfelsőbb bíróságon, amit szintén érdemes megemlíteni. Az amerikai társadalom azonban sohasem volt még csak közel sem tökéletes, ami a gazdasági lehetőségeket, a társadalmi befogadást, és a politikában való részvételt illeti. A mai napig (hogy csak egyet említsünk a számos megdöbbentő adatból) az amerikai elnököt a törvényes választópolgároknak valószínűleg nem több mint 15 százaléka választja meg.

Az amerikai társadalom tökéletlenségei határozottak és jól láthatóak, de az Egyesült Királyság vagy Ausztrália, Svájc vagy Svédország hiányosságai sem kevésbé jelentősek. A gazdasági egyenlőtlenség sokak számára azt jelentette, hogy az állampolgárság megmarad megvalósíthatatlan-délibábos ígéretnek. Azok a társadalmi ellentétek, amelyek feltehetően száz évvel ezelőtt uraltak volna egy, a társadalmi fejlődésről tartott

A fordítás kéziratból, illetve a *Transit* 1996. évi 12. számában *Die Quadratur des Kreises. Freiheit, Solidarität und Wohlstand* címmel megjelent tanulmányból készült.

csúcstalálkozót, élesek voltak; egy 1895-ös találkozáson a kormány képviselői valószínűleg az értekezlet erőszakos berekesztését javasolták volna. Évtizedekig tartó belső harcok – osztályharcok, ahogy annak idején helyesen nevezték őket – kellett ahhoz, hogy az alapvető egyenlőség a társadalom minden tagja számára valóra váljék. Két modern háborúba is került ez, mert – *horribile dictu* – nincs nagyobb társadalmi kiegyenlítő erő, mint egy modern háború, amelyben az egész lakosság részt vesz. Nem véletlen, hogy a második világháborút totális háborúnak hívták.

Ezeket a háborúkat persze nem a nagy demokráciák vívták egymással. Polgárosodott és (még?) civilizálatlan országok álltak szemben egymással: olyanok, amelyeknek sikerült a lehetőségeket általános jogokká alakítani, és olyanok, amelyek még nem érték el sikereket ezen a téren. Ezt külön hangsúlyoznám, és még egy általános tételrel is megtoldanám: a legnagyobb kockázat a békére nézve azokból az országokból ered, amelyek a nyomor, a függőség és az elnyomatás régi körforgásából kerülnek rá az Első Világ itt esetelt életkörülményeihez vezető útra. Ha az emberek kecsesítő lehetőségeket érzékelnek, de még nem ragadhatják meg őket, ha a gazdaság fejlődése gyorsul, de a szociális és politikai fejlődés hátramarad, akkor a felelőtlenség és a frusztráció kettőssége uralkodik el, mely erőszakot szül. Az erőszak lehet ugyan egyéni és célpont nélküli, de együttessé is válhat, és irányulhat látszólag boldogabb szomszédok, vagy a társadalmon belül a sikeresebb idegenek, vagy mindkettő ellen. Valószínű, hogy a gazdasági fejlődés a politikai demokráciával és a civil társadalommal társítva egyaránt eredményez józan toleranciát belföldön, és békés nemzetközi viszonyokat, az út azonban, amely eddig az állapotig vezet, tele van kísértésekkel és csapdákkal. A császári Németország és az ipari forradalom – Thorstein Veblen 1915-ben megjelent könyvének címét idézve – csak egy példa. Amikor egy előzőleg hagyományörző állam nekivág ennek az útnak, a többieknek jó okuk van egyszerűen aggodni és reménykedni.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy azok, akik nem lépnek rá erre az útra, szegénységre vannak kárthatva: ellenkezőleg. A második megszorítás, amelyet hozzá kell tennünk az Első Világról alkotott kezdeti tételünkhöz az, hogy a civil társadalom – a polgárlét – összeegyeztethetetlen az előjogokkal. Ez nemcsak egy adott országban érvényes, amelyben a kiváltság mások állampolgárságának megtagadását jelenti, hanem nemzetközileg is. Ameddig léteznek szegények, sőt amíg néhányan azért vannak szegénységre ítélve, mert a világpiacon kívül élnek, a jólét mindenütt igazságtalan előnynek számít. Amíg vannak olyanok, akiknek nincs joguk részt venni a politikában és a társadalomban, a fennmaradó kevesek kiváltságait sem tekinthetjük jogosnak. A rendszerből fakadó egyenlőtlenség – szemben a viszonylag ritka hátrányokkal ugyanezen lehetőségek körében – összeférhetetlen az Első Világ polgárosodott értékrendjével.

Ez erkölcsi tétel, ugyanakkor nem csak az. Vegyük a bevándorlást, ami megvilágítja az egész kérdést. Szabad országok számára – elvben – elfogadhatatlan dolog az emberek szabad költözésének akadályozása. Mégis, az ember pontosan tudja, hogy például Svájc állampolgárainak életminőségét tenné kockára, ha bárkinek, aki csak kéri, azo-

nos feltételek mellett engedélyezné a letelepedést. Mit tesz tehát az állam? Egyeseket beenged, mert például hasznavehető közreműködésükkel a helybeliek számára lehetővé válik, hogy kibújjanak a kellemetlen munkák terhe alól; ugyanakkor másodosztályú állampolgárokká minősíti őket, akiknek nincs szavazati joga, és akiket rövid úton hazaküldhetnek. A többséget azonban be sem engedik, és ahhoz, hogy ezt a politikát meg lehessen valósítani, egész ellenőrző gépezetet kell felállítani – nemcsak a határok mentén, hanem az országon belül is. Az Első Világ sok országában a politikai menedékjogot kérők megalázó élményei megkérdőjelezzik ezeknek az országoknak a civilizáltságát. A nehéz helyzetre azonban nem könnyű megoldást találni.

Illetve egy megoldás van, de az minden, csak nem egyszerű. Ez pedig az Első Világ vívmányainak egyetemessé tétele, amit fejlődésnek nevezünk. Ma már biztosan tudjuk, ha korábban nem tudtuk volna, hogy a gazdasági és társadalmi fejlődés ugyanolyan mértékben függ a belföldi erőfeszítésektől, mint a külföldi támogatottságtól. Azzal is tisztában vagyunk, hogy hatalmas országok, különösen Ázsiában, de Latin-Amerikában is, olyan sikeresen léptek a gazdasági fejlődés útjára, hogy a jó öreg Első Világ lassan már fenyegető veszedelemnek tekinti őket. Amikor az emberek manapság a Harmadik Világról beszélnek, jórészt Afrikára utalnak; és „Afrikán” nem Tunéziát vagy a felszabadult Dél-afrikai Köztársaságot értik. Tehát a fejlődés lehetséges, és be is következik.

Mindamellett ez a folyamat nemcsak kétes kimenetelű, hanem hosszú is. Valószínű, hogy az emberiség történelmének legfenyegetőbb időszakát hozza magával. Az ún. népességgrobbanás; a fegyveres támadások veszélyei, súlyosbítva a halálos atomfegyverek széles körű elterjedésével; az ádáz *intérisme* (e francia kifejezés jobb a „fundamentalizmus”-nál, mert nem tesz különbséget a vallási és a világi vonatkozások között, például a jogállamot illetően); védővámrendszer, amely egyaránt kiterjed az árukra és a személyekre – ilyen és hasonló bajok mind lehetségesek, és a fejlődés kezdeti szakaszának túlságosan is gyakran valószínűs melléktermékei, sőt generációkon keresztül fennmaradó melléktermékei. Két generáción át? Három generáción át? Mindenesetre hosszú ideig. A folyamat mégis szükségszerű, nem a Történelem láthatatlan keze miatt – az ilyen fajta hegelianizmus messze áll az én popperi gondolkodásmódomtól –, hanem mert egy felvilágosult és polgárosodott társadalom legfőbb értékei megkívánják, hogy az előjogokat általános jogok váltsák fel, ha nem is a világpolgárság, de legalább a világ minden emberére kiterjedő polgári jogok formájában.

Tegyünk hozzá a fenti két megszorításhoz egy harmadikat, és a látszólag ragyogó kép, amellyel kezdtem, mindjárt felhősebbnek tűnik. Tulajdonképpen e harmadik megszorításnak igen sok köze van Karl Popperhez, vagy akár Hérakleitoszhoz is: *pantha rei* – minden folyik, semmi sem tart örökké, még a jólét, a polgári társadalom, és a demokrácia áldásai sem. Jó okból használtam egyszer-kétszer múlt időt, amikor az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság, sőt Svájc és Svédország eredményeire utaltam. Néha az az ember érzése: a hőskor véget ért, mindenesetre veszélybe került. Miután a tágabb kereteket kijelöltem, az írás nagy részében ezekkel az Első Világra

leselkedő veszélyekkel szeretnék foglalkozni, mielőtt rátérnének arra a néhány szerény javaslatra, amelyek segítségével leküzdhetőek a következményeik, és talán az okaik is.

Mondjuk ki, bármilyen kegyetlenül hangzik is: az OECD-világ elérkezett egy olyan pontra, ahol polgárainak gazdasági lehetőségei visszaszűkülnek a választásokhoz vezetnek. Annak érdekében, hogy a növekvő világpiacokon versenyképesek maradhassanak, olyan lépéseket kell tenniük, amelyek helyrehozhatatlanul károsítják a civil társadalom összetartó erejét. Ha nincsenek felkészülve ezekre a lépésekre, akkor a polgári szabadságjogokat és a politikai részvételt érintő korlátozásokhoz kell folyamodniuk, amelyek nem kevesebbhez, mint egy újfajta tekintélyelvűséghez vezethetnek. Az Első Világ legsürgősebb feladata a következő évtizedben az, hogy négyesgöcsösítse a vagyonteremtés, a társadalmi szolidaritás és a politikai szabadság alkotta kört. A kört teljesen nem, csak megközelítőleg lehet négyesgöcsösíteni, és talán ez az a reális cél, amelynek elérésében a társadalmi jólét reménykedhet.

Elképzelhető, hogy először éppen azok az országok találják kiutat ebből az útvesztőből, amelyek kívül esnek a bűvös körön, habár belőlük sincs túl sok. Mexikó és a többi latin-amerikai sikertörténet? Inkább az a valószínű, hogy őket is utoléri az európai-amerikai aléltség. Az egykori Második Világ országai, a mai posztkommunisták? Előttük áll még mind a három feladat: a gazdasági lehetőségek, a civil társadalom és a politikai szabadság megteremtése. Ázsia tigrisei és sárkányai? Kína? Egyelőre majdnem mindegyik visszautasította az itt megfogalmazott problémát azáltal, hogy az erős társadalmi összetartással egyesített gyors gazdasági fejlődés lehetőségeit kutatja, anélkül, hogy egyúttal mindent megtenne a jogállam és a politikai demokrácia érdekében. Így hát ismét visszatértünk az OECD-világhoz – beleértve olyan távoli tagjait is, mint Japán –, ha elfogadjuk a fenti tervet.

II. RÉSZ: A GLOBALIZÁCIÓ KÉNYSZEREI ÉS VÁLASZTÁSI LEHETŐSÉGEI

Lehetne külön-külön is vizsgálni a gazdaságot, a társadalmat és a politikát, ahogyan ezt már sokszor megtették. A gazdaság növekedése az OECD-világban a kormányok első napirendi pontja, és tanácsadók – köztisztviselők és tudósok egyaránt – jelentősen közreműködnek abban, hogy más szempontok ne is jöhessenek szóba. A dereguláció vajon eléri-e majd a kívánt hatást? Az infláció végül is hasznos „kenőanyag”-e? Hogyan kell beszélni az adókat ahhoz, hogy segítsék, és ne gátolják a fejlődést? Az „ökonomizmus” – a gazdaságtan mint politikai ideológia – szélsőséges pártfogói nemcsak figyelmen kívül hagyják, de le is értékelik a társadalmi tényezőket. Vagy talán nem éppen egy miniszterelnök asszony volt-e az, aki azt mondta: „olyasmi, hogy társadalom, nem létezik”, mert arra akarta buzdítani az embereket, hogy megálljanak a saját lábukon? A társadalomnak azonban elég szószólója maradt, még e mostani időkben is, amikor 1968 és egyebek miatt az emberek fokozott gyanakvással tekintenek a szociológusokra. Egyébként a modern társadalom szétesése, felbomlása már egy évszázada téma. A törvények megkerülése, öngyilkos-

ság, bűnözés, a család összeomlása, a vallás kihalása – mindez már akkor is létezett, mikor a „közösség” szót még nyugodtan lehetett használni. Ami pedig a politikát illeti, a politológia tudománya akkor született meg, amikor a demokrácia válságba került. A kormányozhatóság az 1970-es évek témája volt, de a politikusok és a tudósok jóval azelőtt tanakodtak már azon, hogy vajon az emberek miért fordulnak a demokrácia ellen, amikor munkanélküliség sújtja őket, vagy összeomlik a tőzsze.

Mindezt észben tartva elkerülhetjük azt a tévhitet, hogy egyedülálló történelmi jelenségről van szó – bár az is éppen ennyire kockázatos, ha azt hisszük, hogy a történelem állandóan önmagát ismétli. Az OECD-világban a gazdasági, a társadalmi és a politikai jólét új és egyben nyugtalanító módon fonódik egybe. Az ok, egyetlen szóba sűrítve, feltehetően a globalizáció. Az összes gazdasági rendszer egyetlen nagy versenyképes piaccá kapcsolódik össze, és mindegyik ország egész gazdasága részt vesz az ezen a színpadon zajló kegyetlen játékokban. Ez elől nincs menekvés, s a globalizáció hatása érződik a társadalmi élet minden területén.

Biztos, hogy a szkeptikusok felvonják majd szemöldöküket: tényleg így van ez? És miért kellene így lennie? Továbbá, mit is jelent pontosan ez a szó: globalizáció? A kételkedőknek most még nagyrészt igazuk is lehetne. A globalizáció egyelőre még korántsem teljes. Egyes gazdaságok, például a kínai, sokkal inkább nemzeti jellegűek, mint globálisak (bár nemzeti sikerességük részben a globális piacon való részvételüknek köszönhető). Gazdasági körzetek alakulnak abból a célból, hogy közös piacokat vagy szabadkereskedelmi területeket teremtsenek (bár elképzelhető, hogy ez inkább válasz a globalizáció új termelőerőire, nem pedig tiltakozás ellenük). Mintha fontos „hazai” ágazatok, mint például az egészségügy, az alapfokú – vagy akár az egész – oktatás kikerülnének a globális versengésből (bár nem lehet véletlen vagy pusztán divathóbort, hogy a globalizálódó gazdaság értékei ezeknek a szolgáltatásoknak a körébe is beléptek). Biztosan lehetne elegendő érvet találni arra, hogy bizonyítsuk a globalizáció jelenlegi korlátait, de nem biztos, hogy ezek megkérdőjeleznék az erejét.

Miert kellett bekövetkeznie a globalizációnak, és miért éppen most? Vitás kérdés, hogy a hidegháború vége ok volt-e vagy következmény; az biztos, hogy a szovjet tömb országai gazdaságilag már nem voltak életképesek. Az egyik oka ennek az, hogy az állam – vagy nemzet – fogalma gazdasági jelentésének jó részét elvesztette. Ez viszont annak volt az eredménye, hogy olyan nemzetközi vállalatok alakultak, amelyek meglepően könnyen tudtak alkalmazkodni a helyi szükségletekhez, és ugyanakkor élvezték a világszerte alkalmazott piactervezés és -irányítás, továbbá a haszonszerzés előnyeit. Adjuk hozzá ehhez a hírközlés és a pénzügyi piacok két (egymással összefüggő) „forradalmát”, és egy olyan gazdaság képe áll előttünk, amelyhez fogható korábban soha nem volt. A hagyományos fizikai határok kezdik elveszíteni minden jelentőségüket, nemcsak ami a pénzforgalmat illeti, hanem a szolgáltatások körében (például repülőjegyfoglalás), sőt egyre inkább a termelésben is. A politika és a technológia, a piackényszer és a szervezeti újítások mind hozzájárulnak ahhoz, hogy a gazdasági tevékenység fontos területein egy teljesen új erőteret jöjjön létre, amelyet bárki

– bármely ország, bármely nemzet – csak a veszére vehet semmibe.

Mit jelent tehát a globalizáció? A találébb válasz arra a kérdésre adható, amelyet fel sem tettünk: mi az, amit nem jelent? Amint Albert *Kapitalizmus kapitalizmus* el- len című munkájában figyelmeztet rá, soha, még a piacgazdaságokban sem csupán egyetlen gazdasági kultúra létezett. Már régóta érezzük, hogy Japán más, mint Amerika, és Németország különbözik az Egyesült Királyságtól. Alapos különbségek vannak közöttük, még ha nem is könnyű értelmezni őket. A világ folyamatosan nyomást gyakorol Japánra, hogy nyissa meg piacait, miközben a hozzáférhetlenség egyik oka az emberek meggyökeresedett fílésvilága, és a másik, nézzünk szembe vele, a japán nyelv. Az Egyesült Királyság és Németország közel ugyanazt a gazdaságpolitikai nyelvet beszéli, és mégis: az Egyesült Királyság tankönyvbe illő kapitalizmusa és a németországi tankönyvbe illő korporatizmus nagyon különböző magatartást szül, annál is inkább, mivel az első esetben közgazdaságtani, a másodikban pedig politológiai tankönyvről van szó.

Az éfféle kulturális különbségek nem fognak eltűnni, legfeljebb az lehet kérdéses, hogy milyen mértékben lesznek nemzeti jellegűek. Végül is bizonyosnak látszik egy európai, egy amerikai és egy kelet- és délkelet-ázsiai kulturális régió kialakulása. (Az is nyilvánvaló, hogy bizonyos országok sehová sem sorolhatók be, ahogy például az Egyesült Királyság nem tartozik Európához, és Japán egye kevésbé tartozik Ázsiához.) Bármilyen formát öltenek is a most felbukkanó szervezetek a világ kaleidoszkópjában, az alapfeltételezés érvényes: a globalizációra adott válaszok különbözőek lesznek, annak ellenére, hogy a világméretű piac bizonyos esetekben hasonló eredményeket követel mindenkitől. Ha nem volnának ilyen különbségek, akkor az itt felvetett kérdés értelmét vesztené. A gazdasági növekedés, a polgári társadalom és a politikai szabadság körének népszerűsítése egyetlen feladat, de butaság lenne azt feltételezni, hogy mindenki nekigyürkőzik vagy akárcsak megpróbál nekigyürkőzni e feladatnak. Akik igen, azok számára a cél anélkül kerülhet közelebb, hogy kiesnének a globális piacról.

Melyek tehát a globalizáció elkerülhetetlen feltételei? Más szavakkal: mit kell tenniük azoknak a vállalatoknak, országoknak és régióknak, amelyek nem akarják elmaradottságra és nyomorra kárhoztatni magukat? Divatos szóval élve: a gazdaság szereplőinek mindenekelőtt rugalmasnak kell lenniük. A szó valami kívánatos dolgot hivatott közvetíteni, sokak számára mégis azt az árat jelenti, melyet a globalizációért fizetniük kell. A vállalatok nem maradhatnak életképesek a világpiacra kellő rugalmasság nélkül.

A rugalmasság elsősorban a merevségek felszámolását jelenti. A dereguláció és a beavatkozás csökkentése a kormány részéről általában segíti a rugalmasság létrejöttét; többen a vállalatok és a lakosság adóterheit is csökkentenék. A rugalmasság szó egyre inkább a munkaerőpiac kényszereinek a lazítását is jelenti. Egyszerűsödik az alkalmazottak felvétele és elbocsátása; a bérek lefelé és felfelé egyaránt mozognak; egyre több másodállás van, és egyre gyakoribb a részmunkaidős foglalkoztatás; a dolgozóktól elvárják, hogy szakmát, munkaadót és munkahelyet vált- sanak – nekik maguknak is rugalmasnak kell lenniük. Ter-

mészetesen a vállalkozóknak is; Schumpeter eszményi vállalkozója és a „teremtő rombolás” elve jut az ember eszébe. A rugalmasság azt is jelenti, hogy mindenki kész arra, hogy elfogadja a technológiai változásokat, és arra, hogy gyorsan válaszoljon rájuk. Üzleti értelemben a rugalmasság azt a képességet jelenti, hogy az ember betörjön oda, ahol lehetőség kínálkozik, és az első adandó alkalommal kivonuljon, ha a múltbeli lehetőségek bezárulnak. A történet nagyon ismerősen cseng, csakúgy, mint a hozzá kapcsolódó jelszavak a szerkezeti alkalmazkodásról, a hatékonyság növeléséről, a versenyképességről és a termelékenység látszólag véget nem érő növekedéséről.

Maradnak azért választási lehetőségek, legalábbis elméletben: gyakorlati megvalósulásuk a körülményektől, a hagyományoktól és a kényszerítő erőktől függ. Hadd említsek meg azért kettőt ezek közül a választási lehetőségek közül. Az egyik az alacsony fizetésekkel operáló és a magas szakképzettségű gazdaságok közötti. A legtöbb ország gyakorlatában valamiképp ötvöződik a kettő, de jelentős hangsúlykülönbséggel. Az alacsony bérű gazdaságok úgy találják meg a helyüket a világpiacra, hogy alákínálnak másoknak. Az áruik ugyan olcsóbbak, de dolgozóik is szegényebbek. Néha hallani olyan érveket, hogy ez az egyetlen út vezet a sikerhez; az igazság az, hogy az ilyen szélsőséges ökonomizmus – tévedés. A magas szakképzettség szintén teremthet versenyképes előnyt. Ez nem csupán azért van így, mert csakis magas szintű képzettséggel lehet fejleszteni a technológiát, hanem mert a számítógépesítés ellenére bizonyos minőségi termékek magas szintű szaktudást igényelnek. Sőt létrejöhet olyan helyzet is, amikor egy magas képzettségű személy olcsóbb, mint öt alacsony fizetésű, akik ugyanazt az eredményt érik el. Úgy tűnik, hogy az Egyesült Államok az alacsony fizetések irányába halad, míg Japán a magas szakképzettséget választotta; az Egyesült Királyság az alacsony béreket, Németország a magas szintű képzettséget részesíti előnyben.

A másik választás kapcsolható az elsőhöz, de ezt még nehezebb pontosan körülírni. Ez a magas nyereséggel kísért alacsony adók és járulékok, és az alacsony nyereséggel párosított magas adók és járulékok közötti választás. A különbség lehet befektetésmentes is, ha a kérdéses anyagi eszközök különböző mértékben oszlanak meg, mondjuk, a részvényesek és a munkavállalók között, de a befektetés állandó marad. A gyakorlatban a jelek arra mutatnak, hogy az alacsony nyereségű megoldás inkább segíti a hosszú távú befektetést, mint az alacsony adózás alapuló. A befektetés módja azonban különbözik: az alacsony nyereségű változatban valószínű, hogy a tőzsde kisebb, a bankok pedig nagyobb szerephez jutnak, és megfordítva. Érdemes volna egyéb alternatívákkal folytatni, például a szociális szolgáltatások magán- vagy állami jellegére vonatkozó választással. Mindenesetre itt fontos döntéseket lehet hozni; és megint csak azt látjuk, hogy a gyakorlatban az egyik oldalon az alacsony adózást és magas hasznot ötvöző anglo-amerikai gazdaságok állnak (és azok, amelyek követték őket, vagy éppen a tapasztalataikon alapuló tankönyveket), a másik oldalon pedig Japán és a kontinentális Európa.

Mivel választási lehetőségekről van szó, egy másik pontot is szem előtt kell tartanunk, amelyre a befejezetlen globalizációval kapcsolatban már utaltam. A globális piac-

tér roppant erejének ellenére létezik, és mindig is létezni fog kiváltságos belépés a piacokra. A japán jelenség kisebb vagy nagyobb mértékben mindenhol fellelhető, még nyílt védővámrendszer nélkül is. Az Egyesült Államokban amerikai, Németországban német, sőt ha vannak brit termékek a piacon, akkor az Egyesült Királyságban brit termékeket vesznek az emberek. A regionális kereskedelmi megállapodások azért készülnek, hogy kiterjesszék ezeket a kiváltságos piacokat. A „vásároljon amerikai árukat” felhívás ezért azt jelenti majd, hogy „vásároljon NAFTA-termékeket”, és a hazai áruk vásárlására buzdító szlogeneket felváltja a „vásároljon európai terméket” valósága. Elméletileg az ilyen regionalizmus rugalmatlanságot eredményez; az emberek azonban valószínűleg kiszámíthatóságnak vagy biztonságának fogják ezt nevezni.

Habár a választási lehetőségekről beszélünk, nem felejtjük el a lényegét. Azok a választási lehetőségek, amelyekre a fentiekben utaltam, csak kisebb változatok a globalizáció fő témájára. A globalizáció erői mindenütt jelen vannak. Nagyobb rugalmasságra kényszerítenek, és mindarra, ami ezzel jár. A vállalatok – sőt akár egész országok is – el tudják venni bizonyos dolgok élét, és jobban ki tudnak élezni másokat; egyet azonban nem tudnak megtenni: nem léphetnek ki a globális piacból. Huzamosabb ideig nem működik az sem, hogy egy diktátor politikai céljai érdekében megmaradjon egy globalizáció előtti társadalmi-gazdasági korban, ahogy azt Kuba vagy Burma és nemsokára valószínűleg a Koreai Demokratikus Köztársaság példája is mutatja.

III. RÉSZ: A CIVIL TÁRSADALOM VESZÉLYBEN

Milyen hatással van a globalizáció a civil társadalomra? – ez a következő kérdésünk. A válasz: sok szempontból egyre inkább veszélybe sodorja azt. A „civil társadalom” kifejezés jól hangzik, bár nem elég pontos. Szándékosan azt sugallja például, hogy az emberek civilizált módon viselkednek egymással. Azt is sugalmazza, hogy tagjai polgárléte élveznek. A fogalom magja azonban nagyon pontosan meghatározható: a „civil társadalom” azokat a szervezeteket jelenti, amelyekben élünk, és amelyek létezésüket inkább a mi igényeinknek és kezdeményezéseinknek köszönhetik, mint az államnak. Ezek közül az intézmények közül néhány esetleges és rövid életű, mint például a sportegyesületek vagy a politikai pártok. Másokat, mint az egyházakat és az egyetemeket a történelem formált, és igen hosszú életűek. Megint mások az olyan helyek, ahol élünk és dolgozunk – vállalatok, helyi közösségek. A család ugyancsak a civil társadalom alkotóeleme. Az ilyen kapcsolatok összevissza hálózata – úgy is mondhatnánk: alkotó zűrzavara – építi fel a civil társadalmat. Ez maga civilizációs eredmény, de nem egyetemes érvényű. Igen értékes eredmény, mégis gyakran fenyegetik tekintélyelvű rendszerek, vagy a globalizáció erői.

A globalizáció kihívásaira adott gazdasági válaszok társadalmi hatásai a közéleti s a tudományos figyelem tárgyává váltak, különösen az Egyesült Államokban. Ez nem véletlen. Észak-Amerika a modern civil társadalom otthona, és minden veszély ott érzé-

kelhető a legélesebben. Tocqueville, vagy a *Federalist Papers* szerzőinek világa elporladni látszik, az új jelenség: Amerika széthullása (*The Disuniting of America*: Arthur M. Schlesinger) félelemmel, erőszakkal és a fundamentalizmus változataival kísérve. Sovány vigasz, hogy nem egyedül Amerika van ilyen kellemetlen helyzetben. A következő vázlat éppúgy alapul veszi az európai, mint az amerikai tapasztalatokat, és legalább részben alkalmazható más OECD-országokra is.

A gazdaság globalizációja, úgy tűnik, a társadalmi kirekesztés új fajtáival kapcsolódik össze. Először is, emelkedtek a jövedelmek közötti különbségek. Vannak, akik szerint bármiféle egyenlőtlenség összeférhetetlen a tisztességes civil társadalommal; az én véleményem más. Az egyenlőtlenség a remény és a fejlődés forrása lehet egy olyan környezetben, amely eléggé nyitott arra, hogy engedjen, és amely lehetővé teszi az emberek számára, hogy a saját erőfeszítéseik által javítsák az életkörülményeiket. Az új egyenlőtlenség azonban másfajta: jobban leírná az „elegyenlőtlenedés” szó – a kiegyenlítetttség ellentéte, amely hasadást és megosztottságot teremtve néhányakat a csúcsra emel, másoknak pedig vermetek ás. A felső tíz vagy akár húsz százalékos jövedelme jelentősen emelkedik, míg az alsó húsz, sőt negyven százalékos keresete csökken. Robert Reich és mások ezt a megfigyelést tették kutatásaik kezdőpontjává, holott az Egyesült Államok munkaügyi minisztere sem tudott sokat tenni azért, hogy a visszajára fordítsa a folyamatot. Széles társadalmi csoportok életlehetőségeinek különválása összegegyeztetetetlen a civil társadalommal.

A folyamatot súlyosbítja az a tény, hogy úgy tűnik, egy kisebb, de fontos csoport teljesen kihullott a polgárléteből. Sokat vitatják az *underclass* fogalmát. Nem mindenki szereti ezt a kifejezést, mert teljesen félrevezető, ha osztályelméleti értelemben vesszük figyelembe. A társadalomból kizártak nem alkotnak osztályt, legfeljebb oly emberek egy csoportját képezik, akiknek az élettörténete különböző. Bár vannak néhányan közöttük, akik ki tudnak törni ebből a besorolásból, sokuk elvesztette a kapcsolatot a „hivatalos” világgal, a munkaerőpiaccal, a politikai közösséggel, a tágabb értelemben vett társadalommal. Öt százalék? Tíz százalék? A számok változnak, de a legtöbb OECD-országban jelen vannak manapság „az igazán hátrányos helyzetűek”, ahogy William Julius Wilson nevezte őket – az állítólagos állampolgárok, akik valójában nem azok; megtestesült vádiratok a többiek ellen.

Sokan az „igazán hátrányos helyzetűek” közül nemcsak gazdaságilag vannak kizárva, hanem mint „idegenek” is: bőrszínük, nemzetiségük, vallásuk vagy bármilyen megkülönböztető jegyük alapján, s ezek mentséget szolgáltatnak a diszkriminációra, az idegengyűlöletre, gyakran az erőszakra. A romló életkörülmények között élő társadalmi csoportok köreiből, például annál a negyven százaléknál, amelynek jövedelme tíz vagy annál is több éve folyamatosan csökken, az ilyen nézetek termőtalajra találnak. A határokat, beleértve a társadalmi határvonalakat, mindig azok érzékelik a legjobban, akik a legközelebb élnek hozzájuk. Az etnikai tisztogatás fenyegető hulláma nemcsak olyan háborús övezetekre korlátozódik, mint Bosznia és Hercegovina: mindannyiunkat elnyelhet.

Mi köze ennek a globalizációhoz? Ami az új egyenlőt-

lenséget – a csúcshoz és a mélyhez közeli közti növekvő szakadékot – illeti, ez visszavezet bennünket az alacsony fizetés–magas képzettség közötti választáshoz. Azok, akiknek a képzettségére szükség van, magas fizetést kapnak, de sokaknak, akiknek régebben megfelelő bérük vagy fizetésük volt, most szánalmas és gyakran rendszertelen keresetből kell megélniük. És nincs biztos út vissza az emelkedőre. Sőt vannak, akikre – még leírni is szörnyű – egyszerűen nincs szükség. A gazdaság nélkülük is képes fejlődni. Bárhonnan is nézzük őket, nem hasznosak, hanem veszteségesek a többiek számára.

Tompább, de nem kevésbé faldalmas formában a középosztályt is elérte ugyanez a jelenség. A hatékonyság növelésének legújabb hulláma, főként a nagyvállalatoknál azt jelentette, hogy tisztviselőket bocsátottak el, és ez alól még az egykor annyira tisztelt középvezető-réteg sem volt kivétel. Az ilyen áramlatok azt bizonyítják, hogy a munka világában alapvető változások mennek végbe. Senki sem mondhatja, hogy nincs elég elvégzendő munka, de egyre nehezebb rendszeresen fizetett állásokat találni. Ez a cél már nem érhető el mindenki számára. Kiváltság. A gyáripar és számos szolgáltatás a mezőgazdaságot követve a termelékenységnek olyan sztratoszférájába tart, amelyben a korábban foglalkoztatottaknak a fele, vagy annál is kisebb hányada, legalább kétszer annyit tud előállítani. Ami megmarad, az furcsa keveréke a roszszul fizetett személyi szolgáltatásoknak, a rejtett munkanélküliség számos formájának – például „oktatás” vagy „magánvállalkozás” fedőnév alatt; Európában pedig tartós munkanélküliséggel kell számolni a munkaképes korú lakosság legalább öt, nem sokára valószínűleg tíz százaléka számára.

A szegénység és a munkanélküliség a civil társadalom lényegét fenyegeti. E társadalomban fontosak a részvételi lehetőségek; az OECD-társadalmak (ha nem is mindegyikük) ezeket a munka és a tisztességes, minimális életszínvonal által garantálják. Ha a részvételi lehetőségeket egyre többen veszítik el, a civil társadalom is felbomlik.

Hogy mily felemás dolog a rugalmasság, arról már esett szó: lehet a merevség másik oldala, de a stabilitás és a biztonság ellentéte is. Jogos a kérdés, hogy a stabilitás és a biztonság milyen mértékben előfeltétele a civil társadalomnak. Lehet, hogy Európa egyes részein az 1960-as és 1970-es években a helyhezkööttség és a jóléti állam biztonsága túlságosan nagymértékű volt. A korábbi amerikai tapasztalatok azt mutatják, hogy nagy mobilitás és alacsony szintű szociális szolgáltatások ellenére is létre lehet hozni sikeres közösségeket. A globalizációra adott gazdasági válaszok azonban valóban kedvezőtlenek mind a stabilitásra, mind a biztonságra nézve. Az eredményesség és a versenyképesség feltételévé válik az, hogy az embereket kiszakítsák megszokott környezetükből: a „kerekedj fel és keress munkát” mentalitás lesz az uralkodó. Ráadásul a jóléti állam leépítése mindenhol napirenden van.

Lehet, hogy ezek közül a fejlemények közül nem mindegyik hátrányos, de bizonyos mértékig valószínűleg elkerülhetetlenek. Csakhogy az inga messze az ellenkező irányba leng ki. A hatás kettős: a közösségi élet fontos tartópilléreinek meglazulása, és – sokak számára – növekvő személyes bizonytalanságérzet. A nagyvárosok belső körületei magukért beszélnek, és ezt még az is súlyosbítja, hogy a főutak és a piacterek rovására vásárlóközpontokat

emelnek a zöld területeken. Az eseti szerződések – mint például a részmunkaidős állások – egy darabig elfogadhatóak, különösen a fiatalok, a nagy munkabírásúak, és talán a gyermeküket váró nők számára; de az emberek – még a gyerekek is – megöregsznek egyszer, és ha az ember 55 évesen vagy olykor korábban felfedezi, hogy többé nincs szükség rá, annak soha nincsen jó hatása.

Adjuk még hozzá ehhez a jelenséghez a globalizáció nyomására visszatérő szociáldarwinizmust, és a keverék még életveszélyesebbé válik. Időnként furcsa hasonlóságokat lehet észrevenni, legalábbis Európában, a 19. és a 20. század vége között. Az emberek akkor is, mint manapság, a féktelen individualizmus korában éltek – akkor a manchesterizmusban, most a thatcherizmusban. A polgárokat adáz versenybe állították egymással, amelyben a legerősebb győzedelmeskedett, vagyis inkább azokat kiáltották ki a legerősebbnek, akik győztek, bármilyen eszközzel érték is el a sikert. Aztán, mint ez esetben is, az akció reakciót szült. 1900 körül ezt kollektívizmusként hívták. Ma ez egy hitelt veszített kifejezés, pedig az új divatnak hasonló a célja; kommunitarizmusnak hívják.

A rugalmasságot, az eredményességet, a termelékenységet, a versenyképességet és a nyereségességet preferáló szemlélet legsúlyosabb hatása talán a közszolgáltatások lerombolása. A közösségi terek megszüntetésére gondolok, ami együtt jár az általuk képviselt szolgáltatói értékek pusztulásával. Az uralkodó „sárgarépa-vagy-bot”-filozófia először szemet hunyt azok felett az indítékok felett, amelyek arra vezették az embereket, hogy azért csináljanak valamit, mert helyesnek tartották azt, vagy éppen azért, mert kötelességérzetük úgy diktálta, aztán megtámadta ezeket az indítékokat...

Az álgazdasági motívumok bevezetése a közösségi terekre megfosztja azokat alapvető tulajdonságuktól. A nemzeti egészségügyi szolgálat, az egyetem közoktatás, az alapvető jövedelemgarancia az ámokfutó ökonomizmus áldozatává válik. Nem csoda, hogy a tömegközlekedés, a környezetvédelem és a közbiztonság is megszenvedti ezt.

Ez a nyomasztó kép természetesen nem mindenre terjed ki. Sokan jobb anyagi körülmények között élnek, mint valaha azelőtt; több választási lehetőség áll előttük, nemcsak mosogatószerekből és televíziócsatornákból, hanem az oktatást és a szabadidős tevékenységeket illetően is; tovább élnek; zúgolódnak, de az emberek mindig ezt teszik, és talán ez segíti őket abban, hogy tegyenek valamit az őket körülvevő kifogásolható dolgok ellen. (Akik olvasták Albert Hirschmann műveit, sok hasonlóságot fedezhetnek fel a megjegyzések és az *Exit, Voice and Loyalty* című könyv gondolatai között.) Mégsem kétséges, hogy a világméretű piac gazdasági kihívásai nem segítettek a civil társadalmat. Egy megjegyzés elegendő arra, hogy kifejtssem ennek az állításnak a lényegét, és egyúttal arra is, hogy hídát verjen a politikai szabadság kérdéséhez, amellyel a továbbiakban foglalkozom.

Beszéltem a társadalom károsultjairól, a nyugtalanságuknak hangot adó emberekről. De miért nem jött létre tömegmozgalom a civil társadalom védelmére? Hol van a 19. század végi munkásmozgalom huszadik századi megfelelője? Nincs ilyen, és nem is lesz. A globalizációt megelőzően az individualizálódás nemcsak a civil társadalmat változtatta meg, hanem a társadalmi ellentéteket is. Em-

bertömegek oszthatnak ugyanazon a soron, de nincsen egységes és egyesítő magyarázat a szenvedéseikre, nincs ellenség, akivel meg lehetne küzdeni, és akit arra lehetne kényszeríteni, hogy meghátráljon. Ráadásul, ami még végzetesebb, az igazán hátrányos helyzetűek, és azok, akik attól félnek, hogy az ő sorsukra juthatnak, nem képviselnek sem új termelőerőt, sem olyan erőt, amellyel jelenleg számolni kellene. A gazdagok nélkülük is tovább gazdagodhatnak; még a kormányt is újra tudják választani a szavazataik nélkül; a GNP pedig az egekig nőhet.

Az egyéni-egyénieltett ellentéteket semmi esetre sem könnyebb kezelni, mint a szervezett osztályharcot; épp ellenkezőleg. Az embereknek nincs hovatartozás- és elkötelezettségérzetük, és ezért nincs okuk tisztelni a törvények mögött húzódó értékeket. Ha az embernek nincs munkája, akkor miért ne szívjon marihuánát, miért ne járjon rave-partikra, miért ne menjen sétakocsikázni lopott autókkal, miért ne támadjon meg és raboljon ki idős asszonyokat, verjen szét rivális bandákat, és, ha kell, miért ne öljön? A „törvény és rend” kifejezés a bűnök sokaságát fedi, és nem mindig könnyű tényleges alapot találni hozzá. Nehéz volna vitába szállni azzal az észrevétellel, hogy a társadalom szétesése összekapcsolódott valamiféle aktív rendnélküliséggel. A fiatal férfiak, és növekvő számban a fiatal nők, és sokan azok közül, akik már nem is olyan fiatalok, nem látják értelmét annak, hogy az állítólag fennálló szabályoknak engedelmesséjenek, amelyek számukra a mások törvényei. „Kiszállnak” abból a társadalomból, amely már úgyis a peremre lökte őket. Fenyegető veszedelemmé válnak. Azok, akik megtehetik, fizetnek a védelmükért. Nincs másik foglalkozási ág, amelyik olyan gyorsan fejlődne, mint a magántestőrség. Akik nem tudnak fizetni a védelmükért, áldozatokká válnak. Elterjed az a tudat, hogy valami nagyon rosszul megy, az anómia (ahogy Durkheim szavával mondaná az ember), vagy a törvénytelenység és a mélyesleges bizonytalanság érzete.

IV. RÉSZ: A TEKINTÉLYELVŰ CSÁBÍTÁS

A globális versengés a társadalmi széthullással párosítva nem kedvez a szabadság eszményének. A szabadság és a biztonság jól megfér egymással. Magabiztosságot jelent, bizalmat a környezetünk által nyújtott lehetőségekben, és abban, hogy a közösség, amelyben élünk, képes garantálni bizonyos alapvető szabályokat, a jogrendet. Ha ez a biztosságérzet megbomlik, hamarosan a szabadságból törzsiség lesz, háború, amelyet mindenki mindenki ellen vív. Ki jár jól az anarchiában? A fővezér, a csaló, a spekuláns és az udvari bolond, ha elég szerencsés ahhoz, hogy védelmezőre találjon – de nem az állampolgár, mivel ő ekkor már nem létezik. Mindenki áldozat. Az emberek nem szeretik az ilyen kilátásokat, különösen akkor nem, ha egyszer már élvezhették a polgárlétet. Az alkotmányozó atyák bölcsességében kezdenek kételkedni, ha a szabadság anómiához vezet. Kivezető utat, tekintélyt keresnek.

Ismét át kell váltanunk a drámai és metaforikus nyelvről a pontos elemzésre. A globalizáció egyik fontos oldala, hogy az OECD-országok nincsenek többé egyedül a világon. A versenyképesség ma már nem azt jelenti, hogy Európának és Észak-Amerikának lépést kell tartania Japán-

nal, az OECD-tagtárssal. Új játékosok léptek színpadra, akik még nem OECD-tagok, és talán soha nem is lesznek azok, főleg Ázsiából. A kínai diaszpóra volt annak a változásnak az elindítója, amely a fontos szereplők létszámának a növekedését hozta, bár Hongkonghoz, Taivanhoz és egyéb, kínai vállalkozói réteggel rendelkező országokhoz hamarosan a Koreai Köztársaság és Thaiföld is csatlakozott. Aztán maga Kína következett. Az ázsiai tigrisek és sárkányok meg Kína 1980 óta a világexportból való kevesebb mint öt százaléknál nagyobb részesedését 1994-re közel tizenöt százalékra növelték; az 1980-as évek közepétől kezdve ezekben az országokban a GNP majdnem háromszor olyan gyorsan növekedett, mint az OECD-országokban.

Emellett az újdonsült ázsiai gazdaságok, vagy legalábbis politikai szövegírók nem mutatják jelét annak, hogy az európai megoldásokkal akarnának versenyezni. *Ázsia, amely tud nemet mondani* – ez dr. Mahathir Mohammed, malajziai miniszterelnök egyik könyvének a címe, amelyben kifejti „azt a politikát, amely legyőzi Európát és Amerikát”. (A cím valójában Shintaro Ishihara *Japán, amely tud nemet mondani* című korábbi japán sikerkönyvéből származik.) Dr. Mahathir tétele egyszerű, Szingapúr egykori minisztere, Lee Kuan Yu már többször felvetette. Így szól: Ázsia bárkivel tud versenyezni a világgpiacokon anélkül, hogy feladná az értékeit. Szüntessük meg a belvárosi gettókat, nem akarunk szegénységet, nem kellene a kábítószerek, és állítsuk meg a bűnözést Ázsiában. A társadalmi összetartás – néhányak szerint a konfucianizmus – marad majd az élet erkölcsi alapja, és nem fogja gátolni-megbolygatni a gazdasági fejlődést. Sőt lehet, hogy ezek az értékek hozzájárulnak a növekedéshez.

És hogyan tartás távol a rettegte nyugati értékeket? A válasz: erős kormányval. A tekintélyelvűség nem totalitarizmus. A tekintélyelvű uralkodók nem tűrnek meg aktív ellenzékot, de békén hagyják az embereket mindaddig, amíg azok nem támadják a fennálló hatalmat. Azoknak a törvénytisztelő állampolgároknak, akik kötelességtudóan csak a saját ügyeikkel foglalkoznak, és máskülönbé ártalmatlan privát életet élnek, nem kell félniük vezetőik haragjától. Az állam által mindenre kiterjesztett állandó és teljes mozgósítás, amely a totalitárius rendszerekre jellemző, nem fog bekövetkezni. Egyebek között ez összeférhetetlen volna egy sikeres, modern gazdasággal. Azok viszont, akik ellenőrizhetetlen hatalma miatt bírálják a kormányt, akik szólásszabadságukat a nepotizmus leleplezésére használják, és akik a választásokon alternatív jelölteket merészelnének indítani, bajban vannak. A polgári szabadság határait szigorúan kijelölik.

Ez tehát a választás, amellyel a modern társadalmak szembe találják magukat: gazdasági növekedés és politikai szabadság társadalmi összetartás nélkül – vagy gazdasági növekedés és társadalmi összetartás politikai szabadság nélkül? Van-e egyáltalán alternatívája a nyugati mintának, amely még mindig életképes és vonzó, bár sokak számára elfogadhatatlan? Egyre többen és többen gondolják úgy az OECD-világban, hogy van. Sok üzletembernek tetszik az ázsiai modell, és konzervatív politikusok – Margaret Thatchertól Silvio Berlusconiig – is csatlakoztak hozzájuk. Az ázsiai értékek és velük a politikai tekintélyuralom lett a legújabb csáberő. Hagyjatok fel az amerikai mintával, sugallja az új hullám, és nézzetek Ázsia felé,

ahol megtaláljátok az új modellt arra, hogy miként lehet egyesíteni a gazdasági haladást a társadalmi stabilitással és a konzervatív értékekkel.

Adolog nem is olyan új, mint amilyennek hangzik. Már több mint egy évszázada a modern gazdasági fejlődés kísérőjelensége – a legkülönbözőbb nevek alatt. Vagy talán a császári Németország nem az ipari forradalom és egy tekintélyelvű rendszer összekapcsolódása volt-e? És nem szabadította-e ki magát ebből a téves választásból? Azokban az országokban, amelyek azelőtt vesznek igénybe modern gazdasági módszereket, mielőtt a társadalmi polgárvá válnának, a politikájuk pedig demokratikus, a tekintélyelvűség csábítása valóban óriási. (Ugyanez igaz azokra az országokra is, amelyek egy vezető vagy egy párt önkényuralma után egyszerre próbálják meg végrehajtani a gazdasági és a politikai átmenetet.) A piacgazdaság kiépítése a kezdeti szakaszokban mindig áldozatokat követel azoktól, akiket érint. (Gyagyasági értelemben – megtakarított pénz, ami nem más, mint fogyasztás előtti befektetés. Az embereknek alacsony bérért keményen kell dolgozniuk, és el kell viselniük az ínséges munka- és életfeltételeket, amíg az országuk túl nem jut a nehezén, és csatlakozhat a fejlett világhoz. Az ilyen áldozatokat ritkán hozzák meg önkéntesen az emberek. Már Max Weber tétele is, amely arról szól, hogy a kálvinizmus – a mai kor konfucianizmusának régebbi megfelelője – miért hasznos a kapitalista fejlődés számára, felveti azt a kérdést, hogy az emberek vallási meggyőződésük vagy a tekintélyelvű kormány miatt mondtak-e le munkájuk gyümölcséről. Nehéz lenne olyan példát találni, ahol az önmegtartóztató értékeket ne támogatnák az erős világi hatalmak.)

A legtöbb esetben azonban ez a kombináció nem tartott ki. Maga a kapitalizmus változott meg, a megtakarítástól a pénz elköltéséig, majd pénzek kölcsönvételéig. Időközben a társadalom és a politika szintén megváltozott. Az emberek egyre inkább – szeretnék hinni – részt követelnek a vagyonból, amit termelnek, és a saját életük urai óhajtanak lenni. Utazni és tévézni akarnak, és meg kívánják válogatni a szomszédaikat. Azt akarják, hogy legyen beleszólásuk az ügyeikbe, hogy legyen szavazati joguk, hogy egyesületeket alapíthassanak, és lehetőségük legyen arra, hogy lemondassák a kormányt. Ha a civil társadalom és a politikai szabadság nem megelőzi, akkor követi a gazdasági fejlődést. De valóban így van ez?

A történelem vizsgálata ritkán hoz félreérthetetlen eredményeket egy ilyen tág elmélet keretében. Mégis, a fentiek nap mint nap vizsgálják Ázsiában, és főleg Japánban. A jelek azt mutatják, hogy Japán a nyugati útra fog lépni, *mutatis mutandis*, ez az egyik oka annak, hogy az ázsiai vezetők legalább annyira bírálják, mint az Egyesült Államokat. De az elméletek lehetnek rosszak is; a történelem nem menetel kérélhetetlenül előre. Elképzelhető, hogy az ázsiaiak – elsősorban a kínaiak – olyan új egyensúlyt találnak, amely a világviszonylatban is versenyképes gazdaságot és azt a társadalmi összetartó erőt egyesíti, amely inkább tradicionális, mint polgári jellegű, és egy tekintélyelvű politikai rendszerhez kapcsolódik. Az is lehetséges, hogy a példa hatni fog az európai vezetőkre és a szavazókra, és egyre többen akarnak majd rátérni egy hasonló

útra, kockára téve a dédelgetett jogok és szabadságok egy részét, melyeket az európai és észak-amerikai hagyomány őriz. A tekintélyelvűség kísértése igen nagy. Csak néhányat említek: már nem könnyű bevonni a fiatalokat a társadalomba. Ahol a családok kudarcot vallanak, ott az iskolák sem lehetnek sikeresek. A munkapiacokon nem kimondottan az újoncokra várnak. Számos fiatal kisodródik, és társadalomellenesen kezd viselkedni. Az emberek azt akarják, hogy fegyelmessék meg a rendbontókat. Valamiféle kötelező szolgálat még csak a kezdet lenne. Kell lenni valakinek, aki megmondja nekik, hogy mit tegyenek – így az emberek –, és megbünteti őket, ha nem engedelmeskednek.

Azok is a büntetést hiányolják a leginkább, akik szüntelenül törvénytől és rendről papolnak. Egy amerikai fiatal megbotozása, aki autót rongált meg Szingapúrban, hivatalos tiltakozásokhoz vezetett, de nyugaton sokan titkolt kárörömmel figyelték. Európa kocsmáiban az a nézet járja, hogy a botot mindenestre újra készletbe kellene helyezni. A rendőrségnek nagyobb hatalmat kéne kapnia. A büntetőletnek igazán keménynek kell lennie, a halálbüntetést pedig vissza kell állítani.

Ajóléti állam megújításra szorul, ez pedig lehetetlen nehézségek nélkül. De az emberek azt gondolják, hogy e nehézségeknek először a potyázókat kellene sújtania, akik más pénzen élnek anélkül, hogy maguk is hozzájárulnának a szociális kiadásokhoz. Ha az emberek nem akarnak dolgozni, akkor rá kell őket kényszeríteni, vagy megvonni tőlük mindent. Azokat a szülőket, akik nem törődnek a gyerekekkel, ha szükséges, kényszeríteni kell erre. A szabadság túl gyakran válik szabadossággá. Az emberek azt gondolják, förtelmes, ahogy sokan a nyilvánosság előtt viselkednek. Ápolatlan férfiak közterületeken sört vedelnek, félmeztelen lányok ugrabugrálnak, senki sem tiszteli az időseket és a betegeket – ez a kép talán nem meglepő a média és a szenzációhajsza napilapok ismeretében, de a verdikt sem: a kicsapongásnak véget kell vetni. Aztán ott van a külföldiek áradata. Ez egyszerűen nem mehet így tovább! Az állami iskolákban az őshonos gyerekek kisebbségben vannak, és a tanárok különböző nyelveken mondják el az iskolai imát. Valahogy rendet kell tenni ebben az összevisszaságban, és Angliát visszaadni az angoloknak, Németországot a németeknek, Franciaországot a franciáknak...

Túl könnyű volna továbbhaladni. Nem is ezek a legszélsőségesebb követelések, és valószínűleg lehetne idézni egy-egy tekintélyes tudományos szerzőt, hogy mindegyikre okokat találjunk. Ezek a követelések mind olyan rendszerért kiáltanak, amely kevésbé toleráns, akár a már megismert polgári jogok megsértését is kockáztatva elismerteti az értékeit, és amelyet nem távolíthat el egy választási balszerencse. Kellemes mellékhatása volna az itt név nélkül idézettek nézetei szerint, hogy ez a rendszer gazdaságilag versenyképes lenne anélkül, hogy figyelnie kellene az elégedetlen szakszervezetekre, vagy a különleges érdekcsoportokra a Greenpeace-től az állatvédőkig, vagy a helyi környezetvédőkre, sőt a politikai pártokra, amelyek népszerűtlenek, bármi legyen is a meggyőződésük.

Nem könnyű megbecsülni az efféle tekintélyelvű felfogás erősségét az OECD-világban. Amit egy üzletember vagy egy taxifofőr egy elkcsereedett pillanatában mond, nem feltétlenül jelenti azt, hogy rendszerváltást akar. Már vannak jelei annak, hogy néhány megoldást azok közül, amelyekre itt utaltunk, minden tekintetben törvénytisztelő demokratikus erők segítenek elő. Néhányan azt gyanítják, hogy a törvény és a rend követelése annyira uralni fogja a politikai napirendet, hogy a „bűnösöket” keményebb bánásmódban részesítik majd (akármit jelent is ez pontosan). Nem lenne meglepő, ha olyan országok állítanák vissza a halálbüntetést, amelyek jó okból törölték el annak idején. Természetesen a globális versenyhez való igazodás a vele járó gazdasági költségekkel, a társadalmi széthúzás a maga fájdalmas kísérőjelenségével, és a hagyományos politikai pártok és vezetők iránti bizalom hiánya a demokráciáknak azt a képességét teszi próbára, hogy a változásokat képesek-e erőszak és a jogállam megsértése nélkül elősegíteni. Az ember kíváncsi, hogy ki lesz az az első OECD-vezető, aki feláll és azt mondja: „Adjatok nekem tíz évet, és ígérem, hogy a vonatok ismét pontosan fognak járni!”

V. RÉSZ: NÉHÁNY SZERÉNY JAVASLAT

Mialatt a kockázatokat vesszük számba, nem szabad elfeledkezünk a megoldásokról. Mindvégig világosnak kell lennie, hogy merre haladunk. Azt akarjuk tehát, hogy a jólét mindenki számára elérhető legyen, és ez azt jelenti, hogy elfogadjuk a világpiacokon folyó verseny feltételeit. Civil társadalmakat akarunk, amelyek összetartanak, és az összes állampolgár számára megteremtik az aktív és civilizált élet alapjait. Jogállamot akarunk, és olyan politikai intézményeket, amelyek egyaránt pártolói a változásnak, a kritikai gondolkodásnak, és az újabb horizontok felderítésének. E három kívánság nem egyeztethető össze automatikusan. A globalizáció kihívásai olyan válaszokat követelnek, amelyek veszélyesek a civil társadalomra nézve. Az anómia támadása a tekintélyelvűség kísértését erősíti, amely az ázsiai példa által még hatásosabbá válik. Mit tehetünk azért, hogy megőrizzük a vagyonteremtés, a társadalmi kohézió, és a politikai szabadság civilizált egyensúlyát?

A popperi megközelítés egyik sajátossága az, hogy kerül a minden részletre kiterjedő megoldásokat. Aki azt állítja, hogy minden kérdésre van válasza, valójában egyet sem válaszol meg. A teljes körű megoldások sokkal inkább súlyosbítják a problémákat, semmint megoldanak őket. A hat javaslat, amelyet a következőkben ki fogok fejteni, sem kínál gyógyírt mindenre. Csak kiindulópontnak tekinthetők, semmi többnek.

Elsőször is, meg kell változtatnunk a közgazdaságtan nyelvét. Figyelemre méltó, hogy a köznapi társalgásban mindannyian milyen értelemszerűen alkalmazzuk az „ökonómizmus” fogalmát, míg maguk a vezető közgazdászok eltávolodnak tőle. A kormányok szemében – hogy a nemzetközi szervezetekről ne is beszéljünk – még mindig a GNP a bálvány. Ennek megfelelően meglepődnek akkor, ha a növekedés munkanélküliséggel jár, sőt „megszavazatlan” marad: még háromszázalékos növekedés

is csak némelyeknek teremt munkaalkalmat, és a közvélemény-kutatások komor képet festenek a kormányról. Valami hiányzik, vannak, akik azt mondják: a „*feel-good-factor*”. Mégis, a jólét fogalmát már régóta használják a közgazdászok. A GNP-számítás feltalálói, olyan nagyszerű emberek, mint Samuelson vagy Arrow, egyaránt beszélnek ennek a „mérőrudnak” a korlátairól és a hasznáról. Partha Dasgupta új könyvének fő témáját – a nélkülözést – a jóléttel, sőt a társadalmi jóléttel állítja szembe. Ő, akárcsak Amartya Sen előtte, és Meghnad Desai utána, megpróbált mértékeket bevezetni a jólétnek azon elemei számára, amelyekre nem utalunk akkor, amikor a bruttó nemzeti termékről beszélünk, ilyen például az emberi jogok érvényesítése, vagy a demokrácia. Nyilvánvaló, hogy a vagyon – a tartós vagyon – több, mint az egy főre eső GNP. A kérdés az, akarunk-e tetemes mennyiségű időt és energiát felhasználni arra, hogy előállítsunk egy komplex mérőszámot a vagyon vagy a jólét mérésére. A válasz valószínűleg nemleges. A kormányokat és a nemzetközi szervezeteket azonban arra kellene ösztökélni, hogy más adatokat is vegyenek számításba, valahányszor megállapítják a GNP-értékeket: információkat az egyenlőtlenség irányairól-arányairól, az emberek lehetőségeiről, és az emberi jogokról és szabadságokról.

Másodszor, a munka természete is változik. A töretlen pályafutás kivétel lesz inkább, nem pedig szabály. Az emberek egy életen keresztül hol rész- vagy teljes időben foglalkoztatottak, hol munkanélküliek lesznek, oktatási programokon vagy átképzéseken vesznek majd részt. Valamiképpen a nők eddigi tapasztalata lesz az általános norma, sok fiatal férfi bosszúságára. Ezeknek a változásoknak számos velejárója van, például ami a társadalomban érvényre jutó szociális jogok és a foglalkoztatottság közötti kapcsolatot illeti; e jogok nem kapcsolódhatnak majd bizonyos foglalkozásokhoz. Bár az új rendszer csak akkor lesz működőképes, ha egy korai szakaszban mindenki szerzett valamennyi tapasztalatot a munkaerőpiacon. A munka új világa sürgetővé teszi azt, hogy a fiatalok számára valóban garantálják a szakmai képzésnek egy olyan szakaszát, amely szorosan kapcsolódik a valódi állásokhoz és rendszeres foglalkoztatásba torkollik. Az oktatás nem old meg minden problémát; az emberek érthető módon tudni akarják, hogy hová juttatja el őket. Az oktatás azonban, ha foglalkoztatottsághoz kapcsolódik a kritikus korban – körülbelül 16-tól 19 éves korig vagy még tovább is – megalapozhatja azt a motivációt, amely egy változásokkal teli életen keresztül is erőt ad az embereknek. Viszont, ha már korán elvész annak a lehetősége, hogy az ember szembetalálkozzék az oktatás hasznával és a munkapiac kényszereivel, majd minden odatesz.

Harmadszor, az igazán károsultak – az *underclass* – problémája majdnem megoldhatatlan. Nyilvánvaló, hogy nem elég pusztán lehetőséget kínálni azoknak, akik kiestek a hálón. Az emberek nem fogadják majd el ezeket az esélyeket, ha nincs egy sokkal nagyobb mozgatóerő. Nem divatos dolog a motiváció hiányáról mint a munkapiacra és a szélesebb társadalomba való visszatérés akadályáról beszélni, pedig tény, hogy so-

kan nemtörődömmé-tétlenné váltak, és hozzászoktak ahhoz, hogy a peremen éljenek. Mindent meg kell tennünk azért, hogy a kirekesztetteket újra befogadják. De van egy komolyabb feladat is. A brit parlamenti képviselő és reformer Frank Field szavaival élve, el kell vágni a jövőbeli károsultak utánpótlásának útját. Lehet, hogy nem tehetünk semmit azokért, akiket már kizártak, de mindent meg kell tennünk azért, hogy egy újabb generációt megóvjunk ugyanettől a lehangoló élménytől. Ha mindenki részt vesz szakmai képzésen, az részben megoldhatja a problémát. Valószínűleg valamiféle általános szociális szolgáltatás előmozdítaná azt, hogy mindegyikük beilleszkedjen a változó társadalom értékrendszerébe. Segíthet, ha közösségek alakulnak lakások és közös terek létrehozására. A probléma nyilvánvalóan további kutatásokat igényel még. De ha a közfigyelem a mai gyógyítandók támogatásáról a jövő felé fordulna, már önmagában is segítene.

Negyedszer, a globalizáció központossítást jelent. Egyszerre individualizál és központossít. A közvetítő intézmények – a civil társadalom maga – bizonyos mértékig gátolják a közvetlen globalizációt. Bizonyos értelemben a világgpiaci verseny rombolja a közösségeket, de ennek nem kell így lennie. A helyi hatalom hangsúlyozásával ellensúlyozni lehet az individualizáció és a centralizáció irányában egyszerre ható kényszereket. A „helyi” szót szándékosan választottam. A nemzeteken belüli nemzetek – mint például Wales, Québec vagy Katalónia – nem érik el ugyanazt az eredményt. Erősíthetik a hovatartozás általános érzését, de megosztanak, és haszontalan merevségeket teremtenek. (Az ún. Régiók Európája ebből a szempontból legjobb esetben érdektelen ügy, legrosszabb esetben viszont hiba.) A helyi közösségek gyakorlati alapot adhatnak a szakmai képzésre, a kis és közepes méretű üzleti vállalkozásokra, a személyes bekapcsolódásra és részvételre, a közösségi terek kiterjesztésére – röviden: a civil társadalom kiépítésére – a gazdasági kényszerek elhanyagolása nélkül. Olyan országok, mint Svájc és Németország néhány része már jelentős tapasztalattal rendelkezik ezen a téren; Franciaország és Nagy-Britannia viszont megszervezte a helyi lehetőségek semmibevételét. Mint mindig, most sincs általános módszer arra, hogy miként lehet fenntartani a helyi közösségeket, de a helyi politikai azonosság valamely formája – a bevételek növelésétől a választott polgármesterekig – kétségkívül hasznos lehet.

Ötödször, a helyi hatalom csak egy tényező a „társulajdonos gazdaság” (*stakeholder economy*) tágabb fogalmában. Néhány közgazdász, különösen az Egyesült Államokban nem szereti ezt a fogalmat: úgy gondolják, hogy a részvényesek az egyedüli társulajdonosok, és hogy ők tartják a gazdaságot a helyes vágáson. Félretéve az óriási kulturális különbségeket – és azt a tényt, hogy manapság a legnagyobb részvényesek mind intézmények –, a társulajdonosok (ellentétben a részvényesekkel) a vállalatokban való részesedéseiket nem bocsáthatják áruba. A munkaerő, a helyi közösség, de a bankok, sőt a szállítmányozók és a vevők is mind kénytelenek

lennének annál a vállalatnál maradni, amelyhez először elkötelezték magukat. Ezt csak egy embertelen világban tekinthetjük nemkívánatos merevségnek, ahol nem számít, hogy a cégeket eladják vagy megveszik, átveszik, egybeolvasztják, kiterjesztik, leépítik, vagy éppen bezárják addig, amíg a részvényesek maximális hozamot nem kapnak a befektetésükért. Ez igenis számít. Mi több, a versenyképességet nem növeli az elkötelezettség hiánya, különösen, ha a vállalatok a magas képzettségű utat választják az alacsony fizetéses alternatíva helyett. A megbízhatóságnak és a kiszámíthatóságnak az üzleti kapcsolatokban az egész világon értéke van. A társulajdonosok elismerése és befogadása a célszerű megoldás. Ezt sokféleképpen meg lehet valósítani, az alkalmazottak üzemi bizottságaitól a bankok beruházásain és az iskolaszékekben való üzleti részvételen át a helyi kereskedelmi kamarák működéséig. Persze a szervezett társulajdonos-kapcsolatok csak részei az egésznek; a hozzáállás számít, a tudatosság a kapcsolatokban, és az elkötelezettség azon ügyek iránt, amelyek végül a többség érdekeit a legjobban szolgálják.

Hatodszor, keveset beszélünk a kormányok szerepéről. Úgy tűnik, ha elfogadjuk azt a tényt, hogy a világméretű piactér főszereplői a nemzetközi vállalatok, és ha előnyben részesítjük a civil társadalomban az alkotó zűrzavart, akkor a kormányoknak nem jut szerep. Mégsem esnek ki teljesen a képből, és nem is egyszerűen csak a játékszabályokat felügyelik, ahogy azt néhány liberális teoretikus szeretné. A kormányok meghatározzák a gazdaság hangsúlyait, általánosabban pedig a civil társadalomait is. Ezenfelül a kormánynak különleges felelőssége van a közös terekért. A közszolgálatok *per definitionem* közreműködést feltételeznek a kormány részéről a befektetésben és az adminisztrációban. Sok múlik ennek a közreműködésnek a kifejeződésén. Elképzeltető, hogy az OECD-országok némelyike messzebbre ment a közszolgálati modell használatában, mint amennyire megengedheti magának, vagy éppen olyan messzire, ami már nem tesz jót a szolgáltatás minőségének. Az is lehetséges, hogy e tapasztalatokra reagálva néhányan olyan mértékig vezettek be úgynevezett üzleti értékeket a közzférába, hogy mind a tervezett szolgáltatás, mind az annak finanszírozására vállalt kötelezettség sérült. Új egyensúlyt kell találni. Valószínű, hogy az egészségügy adja majd a fő példát, mivel fontos az emberek számára, adottak a költségei, és adott az elhelyezkedése a globális kényszerek és a helyi vagy éppen nemzeti lehetőségek határán.

A fenti listáról sok minden hiányzik. Mindenekelőtt: nyitva hagytuk a globalizációra adott intézményes – szinte azt lehetne mondani, geopolitikai – válaszok kényes ügyét. Az is lehet, hogy a világ valamiféle területi tömbök kialakulása felé halad. Az európai – vagy talán az OECD-értékek szempontjából kulcsfontosságú, hogy nem szabad szem elől téveszteni a következő évtizedekre szóló programok valóban nemzetközi (vagyis univerzális) természetét. Mindenki számára elérhető jólétről és mindenütt kifejlődő civil társadalomról és politikai szabadságról szóltam. Ez azt jelenti, hogy végül is nem kiváltságos régiókról beszélünk, hanem egy egységes világról, és annak megfelelő intézményeiről.

FORDÍTOTTA NYÁGULY JUDIT

Mennyire új és mennyire jó az esélyteremtő állam gondolata?

HOZZÁSZÓLÁS LADÁNYI JÁNOS-SZELÉNYI IVÁN „VÁZLAT AZ „ESÉLYTEREMTŐ ÁLLAM” ELMÉLETÉHEZ” CÍMŰ ÍRÁSÁHOZ

FERGE ZSUZSA

Ladányi János és Szélényi Iván újak feltüntetett gondolatai sok tekintetben zavarba ejtettek. Zavarodottságomnak csak két összetevőjéről teszek a továbbiakban említést.

Az önmegvalósító profécia kísértése

A két kiváló szociológus pontosan tudja, hogy léteznek önmegvalósító jóslatok. A szociálpszichológia elég jól fejlette azt a rejtélyt, hogyan is történik az, hogy a sokat emlegetett farkas előbb-utóbb előkerül. Az ő „farkasuk” az a kételyektől és tényektől mentes visszatérő állítás, hogy „az 1970-es évek közepén összeomlott a szociáldemokrata jóléti állam politikája”, hogy „a hagyományos jóléti állam megbukott”.

Senki nem kétli, hogy rengeteg új kihívás és probléma van, s hogy sokféle változtatás indokolt. A jóléti állam bukásának tézisént azonban a fenti formában sokan megkérdőjelezik. Szociológusok és közgazdák jelentős csoportjai vizsgálják, hogy valójában mi történt az utolsó húsz évben.

Ami az Európai Uniót illeti, a kép legalábbis vegyes. A gazdaság növekedési üteme lassult, de a források tömege nemcsak változatlanul magas, hanem jelentősen nőtt. Az egy főre jutó GDP a fejlett országokban az olajválság óta 45%-kal, ezen belül az utolsó tíz év „elhúzó válsága” során 20%-kal emelkedett.¹ A szociális kiadások arányának látványos növekedése leállt, ám a kiadások aránya tartósan egyetlen OECD-országban sem csökkent, s sok helyen továbbra is lassú emelkedést regisztráltak. A közkiadások aránya például (amelyek változása hasonló a szociális kiadások arányának változásához) 1980-ban 37,1% volt az OECD-országokban, 1990-ben 39,1%, 1993-ban pedig 42%.² Mindezenközben némi konvergencia is végbement. Így például az egyik legtöbbet költő Németországban valamelyest csökkent a szociális kiadások aránya, míg a korábban hátul kullogó Görögországban jelentős a növekedés.

Nem egyértelműek a minőségi változások sem. Az valószínűnek látszik, hogy a híres-hírhedt biztonsági háló foszlik, azaz a leggyengébb csoportok – egyedülálló anyák, tartós munkanélküliek – segélyei egyes országokban csökkentek, a hozzájutás nehezebbé vált. Strukturális változások is bekövetkeztek, például a táppénzrendszer (sajátos, komp-

romisszumos) privatizálása Hollandiában, vagy a szolidarisztikus elemek némi gyengítése a svéd vagy az olasz nyugdíjreform során (nem magánosítás miatt). Ellenkező előjelű változások is mutatkoznak, például egy új kötelező biztosítás bevezetése Németországban az időskori gondozás fedezésére (amelyről más országok is gondolkodnak), vagy az állami egészségügyi rendszerek terjedése Dél-Európa egyes országaiban.³

A problémákat végeredményben nem a forráshiány, hanem – amint erre a szerzők utalnak is egy helyütt – az erőviszonyok, s ezekkel összefüggésben az ideológiák változása okozza. Az erőviszonyok változására mutat, hogy a növekvő gazdagság mind egyenlőtlenebbül oszlik el. Egy tíz OECD-országra kiterjedő új vizsgálat szerint hétben nőttek, alkalmasint igen jelentősen, a jövedelmi egyenlőtlenségek.⁴ A gazdagok körében valóban erősödik az adófizetéssel és társadalmi szolidaritással szembeni ellenérzés. Ugyanakkor a civil társadalomban végbemenő mozgások – szerveződések, tüntetések – ellenerők erősödésére utalnak, miként például azok az angol közvéleménykutatási adatok is, amelyek szerint egyre nagyobb azok aránya, akik az állami ellátórendszerek javítását igénylik, akár több adó fizetése ellenében is.⁵ Nem elhanyagolható az Európai Unió különböző szervezeteinek mind gyakoribb kiállása a szociális jogok erősítése mellett.⁶

Mindezen változások részletes, országonkénti elemzésével két új könyv is foglalkozik⁷, amelyek kételyeket, félelmeket és reményeket is sugallnak. Ezek együttes mérlegelése alapján vonja le Esping-Andersen azt a következtetést, hogy Nyugat-Európában „a kártyák leosztása a jóléti állami status quo fenntartásának kedvére”.⁸

Lehetséges, hogy Esping-Andersen és a többiek vágyaikat fordítják át a tudományos előrejelzés nyelvére – s ez is egyfajta önmegvalósító profécivá válhat. A tények azonban egyelőre inkább a kevésbé pesszimista variáció mellett szólnak Nyugat-Európában. A kelet-közép-európai helyzet jóval nehezebb. Az eleve szűkösebb források az utolsó években tovább csökkentek, illetve csak lassan indulnak újra növekedésnek; a nemzetközi tőke és a szupranacionális szervezetek befolyása – részben szegénységünk miatti kiszolgáltatottságunk okán – sokkal nagyobb. Túl sok a vesztes, és a gazdagok szolidaritázási hajlandósága még a nyugatinál is jóval gyengébb. Ez már csak azért is igaz, mert „felvilágosult önérdékük” egyre inkább arra ösztönzi őket,

Ladányi János és Szélényi Iván tanulmánya a 2000 1996. évi decemberi számában olvasható.

hogymeneküljenek a tudatosan is lerontott közjóléti rendszerekből – ami előrevetíti e rendszerek további leromlását (ez Magyarországon az iskolarendszert és az egészségügyet már elérte, a nyugdíjrendszer a következő áldozat). A „civil társadalom”, ezen belül a középosztály vesztesei sokkal gyengébbek, mint nyugaton. A kártyák leosztása tehát valóban másra utal, mint Nyugaton – de épp a régió országai közötti variációk miatt nehezen tudom elfogadni, hogy nemcsak a jelent, hanem a jövőt illetően sincs alternatíva. Sok más mellett Thatcher asszony egyik betűszóvá vált mondatát, a TINA-t (There Is No Alternative) sem kéne ösigazságként elfogadni. Nem igazán vigasz, de azért érdemes Semprunt idézni, aki az auxerre-i börtönben beszélget erről az öt érző német katonával:

„– Azt akarom mondani, hogy én nem akartam semmilyen háborút – fogalmazza meg a katona.

– Gondolja? – ismétlem.

– Meg vagyok győződve róla – mondja ünnepélyesen.

– Én egyáltalán nem vagyok meggyőződve róla.

– Miért nem? (láthatólag bántja, hogy kétségbe vonom jóhiszeműségét.)

– Mert itt van a puskájával. Maga akarta így.

– Hát hol lehetnék? – kérdezi tompa hangon.

– Agyonlőhették volna, ülhetne koncentrációs táborban, lehetne katonaszökevény.

– Nem olyan könnyű az.”

A mai alternatívák ezeknél azért talán könnyebbek.

Új-e az új út, és mennyire járható?

Az „esélyteremtő állam” jelenthet társadalmi és egyéni esélyt. Az első inkább a gazdasági növekedéshez és a nemzetközi versenyképességhez kapcsolódik, a második a társadalmi igazságossághoz. Ha jól értem a Ladányi-Szelényi cikket, náluk a fő szövegben elsősorban a nemzetközi versenyképesség javítása az esélynövelés tétje – például csúcstechnológiával és környezetvédelemmel. A gazdaságot modernizálni segítő állam aktivitásáról Kende Péter elég sok olyasmit elmond, ami arra utal, hogy nem is annyira „neo” a szerzők által javasolt intervencionizmus iránya.

Az egyéni emberi esélyek javítása sem idegen azonban a szerzők gondolkodásától. Am ez sem új program, kivált, ha azt a lábujjzetet is figyelembe vesszük, hogy „nem egyszerűen egyenlő társadalmi esélyeket” igényelnének, hanem azt is, hogy „létre kell hozni azokat az intézményeket, és előteremteni a működésükhöz szükséges forrásokat, melyek lehetővé tehetik, hogy a leszakadók élni is tudjanak az elvileg rendelkezésre álló esélyekkel”. Sajnos, azt nem gondolják végig, hogy ez az igény mit jelent. Amennyire én tudom, a fizikai és társadalmi életésélyek javítása többek között emberhez méltó munkát és/vagy jövedelmet, tisztas lakásvi-szonyokat és egészségügyet, egészen kiváló iskolarendszert igényel, továbbá az emberi méltóság tiszteletben tartását még a szegényeknél is. A II. világháború utáni évtizedekben mindez szerves része volt a (szociáldemokrata–kereszténydemokrata) jóléti állam elveinek. A törekvések nem is voltak teljesen sikertelenek, ha néhány feltételnek megfeleleltek: ha sokat áldoztak rájuk, ha tartósan működtek, és ha integráló – nemcsak a szegényeknek szóló – programok voltak. Mellesleg – a cikk szerzőinél sokkal részletesebben – az emberi erőforrásokba való beruházás és a társadalmi igazságosság növelése és a gazdasági verseny-

képesség javítása együtt szerepelnek célként abban a programban, amelyet a Bizottság a Társadalmi Igazságossággért dolgozott ki 1994-ben a Labour Párt számára,⁹ és amelyben elég nagy súllyal szerepel a „beruházó állam” gondolata. Mindez azonban ellentmond annak, amit a szerzők a cikk számos más helyén minden univerzális megoldás ellen felhoznak, s annak is, hogy az állami jóléti kiadások radikális csökkentését javasolják.

Mellékesen egy dologra szeretném felhívni a szerzők, s még inkább a közgazdák figyelmét. Az nagyon jól hangzik, hogy ha az adót lecsökkentik, akkor az embereknek több pénzük marad. A kérdés az, hogy ha mindazt mégis meg akarják szerezni maguknak, amit egy tisztas jóléti közrendszer biztosított, és amit az állampolgárok kellő nyomására a modern technika lehetőségeivel a korábbinál jobban – például a választási szabadság növelésével – meg tud ma oldani, akkor erre elég-e a visszakapott pénz? Ha például az óvodát vagy általános iskolát (tankönyvestül) legalább részben a köz adóiból tartják fent, akkor ez a költség nem sújtja agyon abban a három vagy tíz évben az érintett szülőt, amikor a gyereke épp az óvodában-iskolában van. A költség az egész élet során fizetett adókban eloszlik, és mindig éppen az profitál, akinek a gyereke óvodás vagy iskolás. (Ez is egyfajta „kockázatközösség” – a logikája nagyon is hasonlít mondjuk a kötelező gépjárműbiztosításhoz.) Azt persze lehet igazságtalannak tartani, hogy az is hozzájárul az adójával az óvodához-iskolához, akinek sosem volt-lesz gyereke – ám ez e hozzászólás kereteihez képest túl szerteágazó társadalmi igazságossági kérdéseket vet fel.

A szegények iránti figyelem a Ladányi-Szelényi cikk egyik vezérlő motívuma. „Az állam egyik legfontosabb feladata a... kettős társadalom kialakulásának a megátalása.” Ennek érdekében „az alulfejlett és eltorzult jóléti rendszereket olyaná kell átalakítani, ahol a jóléti újraelosztás a szegényeknek kedvez”.¹⁰ A „hatékony jóléti politikának elsősorban a szegényeket kell megcéloznia...” stb. Szép gondolatok.

Sajnos azonban van néhány nem mellőzhető tény. Az egyik a történelem. A jóléti államok országokénti kialakulására vonatkozó történeti elemzések¹¹ egyöntetűen és egyértelműen arra a következtetésre jutnak, hogy csak ott sikerült tisztas és hatékony rendszereket felépíteni, ahol ez többé-kevésbé közös érdeké vált, és pedig nem csak a szegényekkel szemben önmagukat védő gazdagok, hanem a középrétegek érdeké is. (Ma épp az az egyik probléma, hogy a középosztályokat szorítják ki a rendszerekből a „társadalmi igazságosságra” hivatkozással, miközben jelentős középrétegek helyzete egyre bizonytalanabb.) A másik (az előbbivel persze összefüggő) tény az, hogy ahol a szociálpolitika csak a szegényeket akarja segíteni, ott előbb-utóbb valóban megúják az adófizetők, hogy lehűtők tömegét tartsák el anélkül, hogy nekik ebből a legcsekélyebb hasznuk lenne. (Miért fizessen a szegények orvosi ellátásáért adót az a 40 millió középosztálybeli amerikai, akinek nincs elég pénze saját egészségügyi biztosítására?) Meglep továbbá, hogy az Amerikában élő Szelényi Iván nem vette észre, mi történt a New Deal-ig visszanyúló segélyrendszerrel? Clinton 1996 őszén végül is aláírta azt a Newt Gingrichék által évek óta szorgalmazott törvényt, amely 55 milliárd dollárral csökkenti a szegé-

nyek, többek között a gyerekeket egyedül nevelő anyák segélyeit anélkül, hogy munkalehetőségekkel vagy gyerekeintézményekkel segítené az anyák munkavállalását. A törvénynek ama passzusa, hogy senki nem kaphat egy életen át 5 évnél hosszabb ideig segélyt, a becslések szerint 3,5 millió gyereket fog a segélyrendszerből kiszorítani 2001-ig – természetesen az anyákkal együtt. Ugyanakkor az eddigi segélyszínvonal is csökken, mert a központi, föderális szabályozás és finanszírozás visszahúzódik.¹² Hogy ezt a politikát hogyan lehet a szociáldemokráciával rokonítani, az rejtély. A *harmadik* – elemzések tömege által bizonyított – tény az, hogy a segélytípusú ellátásokra alapozó szociálpolitika egyszerűen nem tud nem megosztó, azaz integráló lenni.¹³ Más a helyzet Ausztráliában, ahol nem a legszegényebbeket zárják be a segélyezési gettóba, hanem egy sor ellátásnál a leggazdagabb kb. 10%-ot zárják

ki. Ott azonban ez a századforduló óta így bevezetett, társadalmilag elfogadott, közmegegyezéses elveken nyugvó rendszer.¹⁴

Ha tehát tudjuk, hogy a csak a szegényeknek szóló segélyek mindig – a legújabb tapasztalatok szerint Nyugat-Európában is, Amerikában is – a legebezhetőbb elemei a szociális rendszernek, akkor egy szociológus esetében nehezen elfogadható illúzió azt gondolni, hogy ilyesmi megoldható „közösségi” jóléti kiadások nélkül, azaz, hogy lehet hatékony, jó minőségű, a szegénységből való kiemelkedést is segítő szociálpolitikai intézményeket csak a szegények számára létrehozni.¹⁵ Egvelőre mindenestre nem látszanak olyan társadalmi partnerek, akikkel erre vonatkozó társadalmi szerződést lehetne kötni, vagy akiket ilyesmire a demokratikus politika eszközeivel rá lehetne kényszeríteni.

J E G Y Z E T E K

- World Development Report (1993) *Investing in Health. World Development Indicators. Crisis in Mortality, Health and Nutrition*. The International Bank for Reconstruction and Development – The World Bank, New York: Oxford University Press; ill. World Development Report (1996) *From Plan to Market*. The International Bank for Reconstruction and Development – The World Bank, New York: Oxford University Press, 1996.
- George, Vic and Peter Taylor-Gooby (1996) *European Welfare Policy. Squaring the Welfare Circle*. Macmillan Press Ltd: Houndmills and London, p.10., és Hill, Michael (1996) *Social Policy: A Comparative Analysis*. Prentice Hall – Harvester Wheatsheaf: London – New York – Toronto.
- Itt nincs módom kitérni arra, hogy mi történik Európán túl – ám a kép ott is vegyes. A valamikor nagyon hasonló rendszerű két ország – Új-Zéland és Ausztrália – útjai például teljesen szétváltak. Új-Zéland a neoliberais receptekkel korábbi jóléti rendszereit – súlyos társadalmi következményekkel – lebontotta, Ausztrália viszont egy sor konstruktív adaptációs lépést tett.
- A. B. Atkinson, L. Rainwater and T. M. Smeeding (1995) *Income Distribution in OECD Countries. Evidence from the Luxembourg Income Study*. Organisation for Economic Co-operation and Development, OECD 1995, Paris.
- Taylor-Gooby, Peter (1995) „Comfortable, marginal and excluded. Who should pay higher taxes for a better welfare state?” In: R. Jowell et al: *British Social Attitudes, the 12th Report*. SCPR, Dartmouth.
- European Commission (1996) *For a Europe of Civil and Social Rights*. Report by the Comité des Sages chaired by Maria de Lourdes Pintasilgo. Directorate-General for Employment, Industrial Relations and Social Affairs: Brussels.
- Esping-Andersen, Gosta (ed.) (1996) *Welfare States in Transition. National Adaptations in Global Economies*. SAGE Publications: London – Thousand Oaks–New Delhi, ill. George and Taylor-Gooby 1996, i. m.
- Esping-Andersen, p. 267.
- Commission on Social Justice (1994) *Social Justice: A Strategy for National Renewal*. Vintage: London. (A Bizottság gondolata John Smith-től származott.)
- Nem tartom szerencsésnek, hogy Széleyni mind az államszocialista rendszer szociálpolitikájának kritikájában, mind a pi-

cosítási lehetőségekkel kapcsolatban főként azokra a tapasztalatokra támaszkodik, amelyek saját korábbi, kiváló lakás kutatásaiból származnak. Az egészségügy, az iskola, ezen belül az iskolarendszer egyes elemei, a nyugdíj, a családtámogatások társadalmi összefüggésrendszere és újraelosztó hatásai egymástól is, a lakáspolitikáétól is eltérnek.

- Például Peter Baldwin (1990) *The politics of Social Solidarity. Class Bases of the European Welfare State 1875–1975*. Cambridge University Press: Cambridge – New York. Swaan, Abram de (1988) *In Care of the State: Health Care, Education and Welfare in Europe and the USA in the Modern Era*. Polity Press – Oxford University Press: New York. Hatzfeld, H. (1971) *Du paupérisme à la Sécurité Sociale*. Librairie Armand Colin: Paris stb.
- Több más mellett erről a törvényről szól a *The Nation* 1996. szept. 2-i számának számos írása.
- Például Van Oorschot, W. (1991) „Non Take-Up of Social Security Benefits in Europe.” *Journal of European Social Policy*. Vol. 1. No. 1. August. Walker, Carol (1993) *Managing Poverty. The Limits of Social Assistance*. Routledge: London and New York. Linda Gordon, (1997) *Pitied But Not Entitled*. Macmillan: New York.
- A magyar családipótlék-rendszer jövedelemigazoláshoz kötése kimondatlanul és nem elvszerűen ezt a módszert követi – sajnos, egy olyan esetben, amelyben a felső 10% kizárásának nincs sok értelme; ahol az elvek tisztázatlansága miatt nem tudható, hogy a rendszer ilyen akar-e maradni, vagy további kiszorításra törekszik stb.
- Egy másik furcsa antiszociologikus illúzió a „pulzáló állam” gondolata, amely „akkor és ott avatkozik be, ahol a piaci szereplők nem tudják piaci szerepüket betölteni, és azonnal visszahúzódnak, mihelyt a piac normális működési rendje helyre áll”. Ez a megoldás elképzelhető egyes segélytípusoknál (például ha hirtelen megdrágul a villany vagy a gyógyszer, és sok segély kell, majd az árak lemennek, és nem kell segély). De hogy képzelhető el a ciklikusság komoly infrastruktúrát és szakértelmet igénylő rendszereknél, például a kórházaknál, iskoláknál vagy a nyugdíjnál? Ma eladom a kórházat a magánvállalkozónak, és holnap visszavásárolom tőle? Arról nem beszélve, hogy a bürokrácia magától miért vonulna ki valahonnan, ha erre a civil szerveződések nem kényszerítik?

Bertók László Akárhová nyúl, megmozdul minden

KÖZELÍTÉSEK

1

Szemben. Széllal szemben, árral szemben, egymással szemben, önmagaddal szemben. Akkor is, ha úgy érzed, védekezel, vagy úgy, hogy elviseled, átengeded, tudomásul veszed csak. Ha nem így lenne, eldőlnél, megsemmisülnél, értelmetlenné válna a létezésed. „Az erők a természetben mindig párosával lépnek fel, egyenlő nagyságban és ellentétes irányban” – jut eszedbe Newton harmadik törvénye. Erről lenne szó? Csakhogy a tűz, a víz, a levegő meg a föld nem tanultak fizikát. Te viszont akarhatod is a szembenállást, s azt hiheted, hogy ura vagy a cselekedeteidnek, mi több, akkora az eszed, az erőd, hogy nem csupán a másik embert, hanem a természetet is képes vagy legyőzni. Röpköd benned a lélek, mint a madár a kalitkában, hánykolódik, mint az óceán a partok között. S ha a rácson keresztül, a partfalon át nem sikerül, akkor azt gyűrőd, eszed, öled, aki éppen ott van. Ha senki sincs ott, akkor magadat.

2

Mekkora erőfeszítés, koncentráció, lemondás, mennyi konokság, hit, eszelősség kell ahhoz, hogy felül-emelkedj a vegetáción, a testi lüktetésen, égésen, habzsoláson, azon a szinten, amelyiken az anyagok átfolynak, átpréselődnek, átalakulnak benned, s a világmindenség látható, érzékelhető, kiszolgáltatott részévé leszel, s mekkora fölény, hogy kívülről is képes légy, hogy legalább, hogy legalább megpróbáld kívülről és felülről nézni, megvizsgálni, elfogadni magadat, mi több, az egészet, ami úgy tűnik, nélküled is létezik, működik, változik, átalakul egyik formából a másikba, de amibe, úgy érzed, mégis beleavatkozhat, sőt hajlamos vagy azt hinni, hogy másképpen történik, ha beleavatkozol. Ki vagy te?

3

Fönt vannak magasan. A legfelső polcon. A plafon alatt. Nem látni pontosan, mert félhomály van, valaki leeresztette a redőnyt. Úgy tűnik, a szél sodorta oda őket, vagy legalábbis az elsőt, aki aztán a többit főlhúzkodta maga után. Egyszer csak ott voltak. Azt, hogy erőlködnek, kapaszkodnak, megfeszülnek, azt senki se látta. Szemmel tartanak mindent, lenéznek mindenkit. Már csak azért is, merthogy fönt. Erősek, okosak. Nem beszélnek róla. Csinálják. Aki nyafog, hogy hátrányba kerül, annak fogalma sincs önmagáról. Ne törődj velük. A lélegzetedre figyelj. Egy virágra, egy tárgyra. Ott kezd el, ahol vagy.

4

Ha ugyanúgy lenne ott egy óra múlva, egy nap múlva, egy hét múlva, ahogy ott hagytad, ha nem változtál volna meg közben te magad is, és pontosan tudnád, hogy mit hagytál ott, sokkal könnyebb lenne széttagozni, elfelejteni, vagy megérinteni, folytatni. Amit folyamatosan csinálsz, az is más lesz, mint aminek elgondoltad, s amit befejeztél, az is folytatja önmagát, s ha újra találkoztok, megeshet, hogy nem ismered rá. Kövesd a lélek útját. Ne kívánd, ami nagyon könnyű és kellemes, ha eltakarja azt, amihez képest meg kell határoznod a helyzetedet. Fogd meg a másik végét! Az egyiket mindig fogja valaki. Hajolj le, markold

meg, feszülj neki, állj föl, indulj el. A többi már csak mozgás, és a mozdulatok közötti hiány. Róla szinte semmit sem tudsz, de akkor is lüktet, ha úgy érzed, minden megdermedt.

5

A testi baj a lelki bajjal kezdődik. Nem találod magadat. Az előbb még itt voltál, annyira itt, hogy nem is vetted észre. Most meg hiába erőlteted az agyadat, nem emlékszel rá, mit mondtál. Csak a rossz érzés erősödik, hogy valami butaságot, s hogy ráadásul ostobán viselkedtél. Ha a többiekre gondolsz, semmire se mégy, mert ők okosak, nem használták ki a helyzetet, nem szégyenítették meg, önmagukkal foglalatostkodtak. De bizonyára minden szavadat, reakciódat, gesztusodat megjegyezték. Jaj, istenem... Behajlítod, megfeszítod a lábujjaidat, mert hirtelen fájni kezd a derekad, s ez segíteni szokott. A nyakadba is belehasít, a szemedet is böködi. A kopás, a meszesedés a medencecsontod fölött és a nyakcsigolyáknál a legerősebb, onnan sugárzik a fájdalom a lábakba, a vállba, a karba, miatta zsibbad az agyad. „Magánügy”, mondja a barátod. „Írj verseket!” Igen, mondanád, csakhogy már abban is bizonytalan vagy, hogy mivel kezdted el. Leveszed a szemüvedet, megnyomkodod a szemedet, a szemed környékét, körülözl néhányat a fejeddel, fölállsz, nyújtózkodsz, leülsz. Olyasmit érzel, mintha oda lettél volna láncolva a kerítéshez, s most egyszerre se lánc, se kerítés, semmi, amiben megkapaszkozhatnál, csak a lábad van, a kezed van, a gerincd van, a szemed van, a testrészeid vannak, s külön-külön akarnák bizonyítani, amire együtt képtelenek.

6

Vajon melyik a nagyobb megtartó erő? A hagyomány-e, a közös történet, szokásrend, jogrend, kultúra, amit a családod, a nyelved, a nemzeded, az emberi társadalom ad át, présel beléd, kér számon rajtad, vagy a ki tudja, hol kapott egyéni kódod, a ki tudja, mikor kezdődött saját múltad, amit a születésedkor a génjeidben hoztál, s amit a közös tapasztalat és érdek a maga képére és hasonlatosságára formált, de ami mégis újra meg újra fellázított az erőszak ellen, többet akart, mást akart, előre menekített? Vagy az, amelyikről szinte semmit sem tudsz, de ami képessé tesz rá, hogy elkülönítsd a mindenséget és önmagadat, a többi embert és önmagadat, pillanatnyi önmagadat és elképzelt önmagadat, hogy célokat tűzz ki, választani tudj, s hogy elindulj a választott cél felé, és tevékenykedj, és ne add föl akkor sem, ha a harmadik lépésnél kiderül, hogy reménytelen, ha könnyebb lenne nyafogni, mint a következő lépést megtenni?

7

Azt mondja valaki, hogy azért lett hívő, mert az evangéliumokban minden nagy kérdésre választ talált. Egyszerű, de elfogadható, végérvényes választ. Például: ha nincs becsület, üzlet sincs. Azaz, ha becsapom, ha ráadásul sorozatosan becsapom az üzletfeletem, akkor előbb-utóbb, sőt ha tisztességes társadalomban élünk, akkor az első eset után otthagyl, elkerül, s el fogja mondani mindenkinek, hogy én milyen piszok alak vagyok, és akkor mások is messze elkerülnek. S hogy ennek itt, most be kéne következnie. Azért volt embert rontó, hitvány, gyalázatos a rendszer, ami elmúlt, mert az efféle alapigazságokat is semmibe vette, megtagadta. Hazudtak reggeltől estig, eladták az ürüléket is. Ráírták, hogy arany, s hiába mentél a másik boltba, ott is az volt, s minden hangszóró azt bömbölte, hogy arany, arany. Már azok is mondták, akik tudták, hogy nem az... Jó, jó, tűnődöm el, de hát most mindenki megtér? Az ördög is? Egyszerre és végleg? Vagy ott folytatjuk, ahol abbamaradt: ábrándozunk, reménykedünk, s csak azt kérdezzük meg, amire kész válaszok vannak?

8

Nyomasztó álomból szokott ébredni így. Rémülten, levegő után kapkodva. Valaki, valami hátulról megközelítette, ráült, ráfeküdt, fojtogatni, agyonnyomni próbálta. Az utolsó pillanatban, rettenetes erővel tudta csak lelökni magáról. S ettől, ettől az erőteljes mozdulattól ébredt föl. Rossz testhelyzet? Levegőhiány? Testi baj? Lelki nyomorúság? Mi történhetett? Csak a szorongás, aztán meg az egész testét átjáró meleg jó érzés marad, hogy, íme, hogy nincs semmi baj, túl van rajta, él. Mintha az anyja hasában, amikor a világ rendben volt még, fekszik a jobb oldalán, mellig föl húzott térdekkkel, a keze a szája előtt, fújja rá a levegőt. Átlátszó, tiszta, akárhová nyúl, megmozdul minden. Úgy szedhetné szét, rakhatná össze, ahogy akarja. Hát akkor? Ha ezt a pillanatot megállíthatná, megnyújthatná. Ha emlékezni tudna rá, amikor... Ha...

9

Ha arra gondol, hogy a falon át is, a golyóálló mellényen át is, a szkafanderen át is mennyi, de mennyi láthatatlan, érzékeivel fölfoghatatlan hullám, sugár, részecske éri ebben a pillanatban is, ami megjelöli, összekapcsolja az élő és az élettelen anyaggal, s a titokkal, ami Isten, szellem, erő, alázat, akármilyen, s csak megnyom egy gombot, és hallja, látja, megakasztja az áramlást, legalábbis azt a részét, ami készülékeivel, idegrendszerével, testének tömegével fölfogható..., ha arra tehát, hogy tetszik, nem tetszik, szerves, újra meg újra megszámlált, megjelölt része a világegyetemnek, s menekülhet, nyafoghat, átkozhatja az örökkévaló vagy az emberi kapcsolatok láncait, egyetlen rezdülésétől, reakciójától, akciójától megmozdul minden..., akkor azonnal és előlről és újra meg akarja csinálni az egészet, mert különben semmi értelme a létezésének, mert ez az egyetlen hozzá méltó lehetősége.

Tyutcsev, Fjodor Ivanovics

(1803–1873)

NYÁRI ESTE

A nap tüzes korongja már
Legördült a föld üstökéről,
S a békés tűz a tengerár
Ölébe hullt a messzi égről.

Fölöttünk hűvös fényeket
Gyűjt csillagok vidám csoportja,
S a ránk nehezedő eget
Nedves fejük magasba tartja.

Az ég s a föld között a lég
Folyamja teljesebben árad,
A keblünk könnyebb, hisz hevét
Nem érzi már a napsugárnak.

És édes borzongás hasít
A Lét milljó erébe sorba,
Akárha forró lábait
Forrásvíz érintette volna.

1828

LÁTOMÁS

Ha minden elcsitul, egy óra jó az éjben,
A látomásoké s az álmoké,
Midőn a mindenség vonatja szépen,
Nyílt pályán, könnyedén száguld az Ég felé.
És sűrű éjhomály borong a víz felett,
A földre ájulás borítja leplét;
Csupán a Múzsza szűzi lelkét
Dúlják jövőt idéző istenek.

1828–1829

 ÓSZI ESTE

Az őszi esték fényében szelíd,
 Titokzatos, lágy bájnok él varázsa!...
 A tarka törzsek vészjós fényeit
 Belengi bíbor bokrok suttogása,
 A bús és egyre árva föld fölött
 Az égnek tárul halk, ködfátylu kékje,
 És néha-néha egy-egy lopva jött
 Hús szélroham hangos vihart idézne –
 Hanyatlás, hervadás – és mindezen
 Az elmúlás szelíd mosolya éled...
 Mi ezt nevezzük bölcsen-csendesen
 Az elmúlás, a gyász szent szégyenének!

1830

* * *

A csermely sűrűsödve barnul,
 S jégpajzs alá merül az ár,
 Tompább a fény, a hang lehalkul,
 Halottá dermed a határ, –
 Csupán a halhatatlan ér,
 Bár mindenható fagy vigyázza,
 Árad tovább, s belezenél,
 Belecsobog a hallgatásba.

A lét könyörtelen fagyától
 Így árvult, pusztult el szívem,
 Nem árad benne, nem világol
 A víg, az ifjú érzélem, –
 De ím, a jégkéreg alól
 Feltör az élet mormolása –
 S időnként tisztán hallható
 Az ár sejtelmes suttogása.

1836

* * *

A padlón ült. Levélhalom
 Hevert előtte tornyosodva,
 Mint hűlt parázs, mint talmi lom, –
 Ezt kézbevette, azt ledobta.

Ismerte, jól ismerte mind,
 S csak nézte őket elmerengve,
 Az Égbe szállt lélek tekint
 Emígy az elhagyott tetemre...

Ó, mily gazdag volt életünk,
 S hogy elmerült a múlt porában!
 Ó, hány bús perc jutott nekünk,
 És hány megölt szerelmi álom!

Nem messze álltam csendesen,
 És szinte térdre hullni vágytam, –
 Úgy tetszett, megszakad szívem:
 Egy drága árny intett utánam.

1858

* * *

Egész nap öntudatlanul feküdt
 És már egészen ellepték az árnyak,
 S a langyos nyári zápor mindenütt
 Vidáman paskolt lombot, ágat.

Aztán magához térve csendesen,
 Figyelni kezdte kint a zajt, feléledt,
 Sokáig hallgatott – majd lelkesen,
 Kitisztult aggyal gondolatba mélyedt.

És mintha önmagához szólna csak,
 (Én, élve is halott, kővé meredtem),
 Az ajkán úgy hangzottak a szavak:
 „Ó, mindezt mennyire szerettem!”

.....

Szeretted, s így szeretni, kedvesem,
 Nem tudhatott a földön senki, senki!
 Ó Istenem!... s meg sem szakadt szívem...
 És mindezt élve el kellett viselni...

1864

EGY NAPPAL 1864. AUGUSZTUS 4. ÉVFORDULÓJA ELŐTT

Széles országút mentén bolyongok,
Fent a hűnyó nap lágy fényben ég...
Fáj a lelkem, már-már összeomlok...
Drága társam, hol vagy? Látsz-e még?

Mind sötétebb lesz a pusztaságban –
Már az égen egy sugár sem ég...
Itt élünk mi ebben a világban,
Angyalom, tekints rám! Látsz-e még?

Holnap lesz egy éve, hogy temettünk;
Holnap – ima, bú, keserűség...
Angyalom, bárhol lebegne lelkünk,
Angyalom, tekints rám! Látsz-e még?

1865. augusztus 3.

* * *

Oroszhont ész nem éri fel,
És puszta rőf hiába méri:
Ő más mértéket érdemel –
Oroszhont hinni kell. Megéri.

1866

* * *

Megint a parton állok én,
S akár a múltban, sok-sok éve,
Átnézek álmaid ködén
A Néva álmodó vizére.

Egy szikra sincs a kék égen,
A föld halvány varázsba ájult,
Csak egy derengő holdsugár hullt
A szunnyadó Névára lenn.

Csak álmodót látok? Vagy valót,
Mint amikor mellettem álltál,
S a mélyben szunnyadó folyót
Néztük hasonló holdvilágnál?

1868

FORDÍTOTTA GALGÓCZY ÁRPÁD

Jan Trefulka

A könyvtár halála

1

– Nagyon szívesen teljesíteném a kérést – mondta a hivatalnok, önkéntelenül szünetet tartva minden egyes szó után, mert még nem tudta, hogy teljesítse-e vagy sem, nem volt biztos a dolgában, az ősz hajú nő, aki a szemközti kis fotelben ült, ugyan a gimnáziumi osztálytársa, az első plátói szerelme, amit nem felejt el az ember, negyven év után is szívesen tűnt fel volna előtte jó fényben, de tulajdonképpen miért a férjével jött, az ördögbe, mi is a neve, Příbyl, nem, Příbík, homályosan rémlett neki, hogy a férfi igazgató volt, de minek az igazgatója, mozié vagy könyvtaré, valószínűleg könyvtaré, felsőbbbségesen mosolyog, egészen úgy néz ki, mintha nem érdekelné, amiért Růžena jött, vajon milyen lehet a káderlapjuk, a férfi ugyan már nyugdíjban van, de Růžena, ő vajon hol dolgozik?

– Kissé szokatlan úgy – mondta ismét elnyújtva –, semmiféle precedens nincs rá.

A nő elmosolyodott, a mosolya, az a régi, egyébként a korához képest egészen fiatalnak látszott, természetesen meghízott, de az archőre még mindig feszes és finom, na persze, nincs gyereke, és a jó kozmetika csodákra képes.

– Én azt hiszem, hogy mindkét félnek előnyös lesz a dolog. Egyrészt az állam valamiféle bérleti díjhoz jut, persze remélem, hogy nem lesz túl magas, másrészt garanciát kaptok rá, hogy az épület az év nagy részében lakott lesz, a karbantartása legalább többé-kevésbé megoldott, és hogy az emberek nem fogják szét-hordani. Amit tudunk, majd mi magunk rendbe hozunk.

– Csak ne ígérjess – mondta a hivatalnok. – Mindig is fehérkezű, kényes virágszál voltál. Milyen iparismunkához érthettek ti ketten?

– Én ugyan semmilyenhez, egy szöveget sem tudok beverni – mondta Příbyl vagy Příbík –, de Růžena, ő mindent megcsinál, úgy, ahogy a vállalatnál tanácsolják neki.

– Aha – bólintott a hivatalnok, és összeszedte a bátorságát. – Tulajdonképpen hol dolgozol?

– Az Épterv könyvelésén.

– Ez az – gondolta magában a hivatalnok –, valamit esetleg kiprélhetnénk belőlük, csak az a kérdés, hogy vajon rendben van-e a káderlapjuk, hogy ez a Příbík nem keveredett-e bele valamibe, valaki még előássa az ügyet, és mehetek nyugdíjba, a főnököm amúgy is pikkel rám.

– Ne félj – mondta Růžena –, nem lesz velünk semmi probléma, végül is megteheted, hogy csak átmeneti, meghatározott időre kötsz szerződést. Fél évre, egy évre.

– Ezt megtehetem – gondolta magában a hivatalnok, és döntött: vállalja a rizikót azért a régi, bátor-talan, lépcsőházi csókért abban a házban, ahová mindketten hegedűórára jártak. Neki akkor egy fokkal feljebb kellett állnia, mert fél fejjel alacsonyabb volt. Uram isten, hová tűntek azok az évek...?

– Esetleg volna itt valami olyasmi, amire te gondolsz – mondta habozva, mert még mindig küzdött benne egymással a vágy, hogy kitegyen magáért, és a meggyőződés, hogy fölösleges bármi módon angazsálnia magát. – A rakovicei plébánia.

– Nem ismerem – mondta Příbík.

– Félreeső helyen van, elhanyagolt és romos. De első kategóriába sorolt műemlék. Legutoljára tanácsadó működött benne. Többgyermekes anyáknak.

– Megnézzük – mondta Růžena. – A kulcs kinél van?

– A plébánosnál. De ő Vojtovban lakik. Majd felhívom telefonon.

„A szentségit, ha valami nem stimmel a káderlapjukkal...”

Az ütött-kopott, keservesen ziháló lila Lada keresztülgördült a hosszan elnyúló domb tetején.

– Állj meg – bökte meg Růženát könyökével a férje –, állj meg itt valahol, hogy először messziről gyönyörködhessünk a gótikus építészet remekművében. Előre elragadtatásba kell esnünk tőle, közelről talán már nem menne a dolog.

Růžena bevette a kanyart és lefékezett a sűrű akácosba belevesző mezei út torkolatában. A motor csuklott egyet-kettőt, és csönd lett, és ebben a csöndben hallani lehetett a rigók riadt kiáltozását.

– Gyönyörködöm – mondta –, gyönyörködj te is.

A völgy, amelybe lenéztek, éppen csak olyan széles volt, hogy a patak és a körülötte megtelepedett két-három sornyi épület elért benne, ezek jobboldalt véget értek a lejtő tövében, ahol a folyócska egy éles kanyarral az erdők felé vette az útját, a bal parton a házikók felkapaszkodtak a tájba finom vonalakkal belerajzolt dombra, amely elrejtette őket teknőiben-mélyedéseiben, úgyhogy csak a tetőket és padlásablakokat, erkélyeket és teraszokat lehetett látni. A falu közepén, a nem túl nagy főtéren, ahol az autóbussz-megálló is volt, emelkedett a meredek tetejű, téglatest formájú gótikus templom, valamivel távolabb a torony, és a kettő között ott ült a plébánia emeletes, alapincézett kockája, felső részével a magas falhoz tapadva, amely egykoron a temetőt és a templomot védte a hívatlan látogatóktól. Valamiféle isten háta mögötti birodalom volt ez, elvágva a környező vidéktől, önmagába zárva, és a múltban alighanem a maga módján önellátásra berendezkedve, a kocsik csak azon az egy úton érkezhettek és távozhattak, azt pedig az aránytalanul nagy torony ellenőrizte, amely bizonyára régebben állt itt, mint a templom és persze a plébánia, hogy őrizze, vigyázza, s alkalomadtán meg is védje a völgyön átvezető utat. Az újkori forgalom azután más irányba terelődött, és a rakoveci kis erődítmény már csak néhány kunyhót őrzött, amelyekről a vidéken átvonuló hódítónak még csak tudnia sem kellett.

Ültek és nézelődtek, először az autó ablaküvegén át, azután kiszálltak, és beszívták az elvirágzó tavasz nyirkos, fűszeres levegőjét.

– Szép itt, de olyan furcsa – mondta Růžena.

– Igen – mondta Vladimír, és igyekezett rájönni, hogy a szép formájú völgy vajon miért hat olyan különösen és kissé nyomasztóan az emberre. Kerteket látott a déli lejtőkön, de többnyire öreg, félig elhalt fák álltak bennük, némelyik sor teljesen hiányzott, sok meg foghíjas volt. A tar foltokon már tavaly, tavalyelőtt megsárgult a fű, mert senki sem kaszálta. Csak imitt-amott zöldelltek újonnan ültetett almacemeték és szőlőtövek, de annál inkább szemet szúrtak az embernek az elvadult, gazdátlan részek, amelyeket senki sem gondozott, bár napsütötte, az északnyugati szélről védett helyen voltak.

– Ez még a németek után maradt itt – mondta Vladimír, és maga elé képzelte, ahogy egész családok vonultak innen délre, Bajorországba, és nyomukban a vidék még mindig elhagyatott, kopár, még itt vannak a házaik és a fáik, az épületeket ugyan sikerült belakniuk az új embereknek, ám a környező vidék még idegen gyökereket rejt magában. És olyan volt, mintha belesett volna egy szobába, amelynek a lakóit soha nem ismerte.

– És az a torony – mondta Růžena.

Igen, a torony is különös volt, és mintha nem tartozott volna ide, bár mindennél előbb itt állt, itt állt jóval azelőtt, hogy a falu lakói kőházakat építhettek volna. A torony túlságosan nagy volt ebbe a völgybe, és egészen szokatlan módon lett befejezve, úgy, ahogyan az a falusi kőművesmester tudományából tellett. Nem a szokásos kupola volt, hanem egy rövid, hegyes csúcs, két, kőből rakott, négyszögletes talapzatra állítva, amelyeknek az élei százharmincöt fokos szöveget zártak be egymással.

– Ez a torony pont úgy néz ki, mint egy kutya kurtára vágott farka – határozott Vladimír.

Bolondok maguk? – mondta az asztalfőn ülő vérmes férfiú –, miket hordanak itt össze nekünk üdülésről? Nem estünk a fejünkre. Egy ilyen épületbe a teheneket se volna szabad beszállásolni. Csupa nyirkosság és gomba az egész.

A másik négy férfi a hosszú, viaszosvászonnal letakart asztalnál hallgatott, de Vladimír tudta, hogy ugyanezt gondolják, és hiábavaló bármit is magyarázni nekik. A kocsmáros a poharakkal csörömpölt a bádogmosogatóban, és mosolygott.

– Nem fognak ott semmit sem találni, uram – mondta –, ne is reménykedjenek! Hányan ástak már ott negyvenöt óta! Voltak, akiknek kész tervük és egész elméletük volt hozzá!

– Smrčka úr, én tényleg nem tudom, miről beszél.

Az asztalnál ülő férfiak nagyot kortyoltak a sörükből, hogy leöblítsék ezt az arcátlanságot és nyilvánvaló hazugságot.

– De hát engedelmükkel – szólalt meg ismét a férfiú az asztalfőn –, hisz' ez köztudott dolog. Azon a plébánián állítólag volt egy Szűz Mária-szobor, tiszta aranyból! Az első világháború előtt még voltak, akik a saját szemükkel látták. Az akkori plébános biztosan befalazta vagy elásta valahová, aztán váratlanul meghalt. Senki sem tudta, hová tűnt a szobor. Az itteni német papot aztán a nácik koncentrációs táborba zárták. Azt hitték, hogy nem akarja kiadni nekik az aranyat. Senki sem talált semmit. Maguk se fognak.

– Nem is keresünk! Egyébként, ez mind csak mesebeszéd. Méghogy Szűz Mária!

Vladimír csak most értette meg, miért voltak a méteres plébániafalak a pincében és a házban is több helyen áttörve, mitől omlott be még a főkémény is, és miért volt felszedve a padló. És miért volt tele különös kiemelkedésekkel és mélyedésekkel a régóta használaton kívüli temető földje.

– Nem mesebeszéd – tiltakozott a vendéglős –, a németek mondták. Emlékszem rá. Amikor a faterrel Rakovecbe jöttünk, még itt voltak. Az a szobor persze, hogy mindenkinek ott motoszkált a fejében.

– Én befalazom azokat a lyukakat, és volt Szűz Mária, nincs Szűz Mária – mondta Vladimír. – Egyébként, még ha találna is valaki egy ilyen szobrot, mihez kezdene az arannyal? A törvény értelmében át kellene adnia az államnak.

Szánakozva néztek rá, mert mindegyikük ezer más, értelmes módját ismerte annak, mit csináljon az arany Szűz Máriával. Egyszer s mindenkorra leszerepelt előttük, érezte, ezentúl már csak az időjárásról fognak társalogni vele, és hébe-hóba odaengedik a kártyaasztalhoz, ha netán hiányzik a negyedik a játékhoz.

Ideje sem volt, hogy bánkódjon rajta. Az épület valóban siralmas állapotban volt. Talán éppen azért maradtak ott, hogy bebizonyítsák annak a begyulladt hivatalnoknak, hogy fűtyülnek a kényelemre, hogy nekik az a fontos, hogy valami hasznos dologgal foglalkozhassanak, valamivel, ami a szívükhöz nőhet, még ha nem is élő-eleven.

Az első évben csak a padlót sikerült lerakniuk a két legnagyobb emeleti helyiségben, aztán a kéményt és a gyatra vakolatot kijavítaniuk, és az előszobát meg a lakószobát kimeszelniük. A pincében megtalálták két ágy átnedvesedett és penésszel borított, lepattogzott festékű fejrészét és oldaldeszkáit, nem becses, antik darabok voltak, hanem a tizenhatalmadik században vagy a tizenkilencedik elején készült, közönséges iparosmunkák, de a falusi mester értett hozzá, hogy nemes ívet kanyarítson, és a nehéz, kemény fa alapjában véve még mindig egészséges volt. Az ódon, meghatóan idomtalan ruhásszekrényeket is megtartották, és beüvegeztették a plébános könyvszekrényét, amely éppoly terjedelmes és maszszív volt, mint a többi bútor. Alighanem csak azért maradtak meg, mert túl veszélyes lett volna őket széttörni, szétvágni, felaprítani. Asztalokat hoztak, és a legszükségesebb edényeket, meg néhány könyvet, amiket Vladimír fiatalokora óta gyűjtött, a rokonoktól örökölte őket, tankönyveket, folyóiratokat és énekeskönyveket, útleírásokat és képes regényeket. Ezeket olvassgatták, amikor fáradtak voltak a fizikai munkától és a kortárs irodalomtól, amelyből borzalmas emberi magány, bizonytalanság és kétely áradt, önnön bizonytalanságuk és magányuk, és az egyszeriben szinte kéznyújtásnyira került vég perspektívája.

Ezen a nyáron került a kezükbe véletlenül a *Módszertani magyarázatok, elbeszélések és versikék a természetrajz tárgyköréből*, amit „mint az elemi iskola alsóbb osztályai tanítóinak tárgyi oktatómunkáját szolgáló segédkönyvet Jan Dolenský és Bohumír Patera, prágai tanítók állítottak össze”.

„Szólítsuk fel valamelyik tanulót, állítsuk ki a dobogóra, és a fejeére mutatva mondjuk: Mi ez? Ez a fej. Mi ez? Mindegyikünknek van feje. Mutasd meg, R., a fejedet!” – rikoltzott Vladimír. „A fej nem az egész test, a fej csak a test egy része. Mi a fej? A törzs az egész test? Tehát mi a törzs? A két kar nem az egész test, a két kar csak része a testnek. Mi a kar? Vajon a két láb az egész test? Mi a láb? Tehát: a fej, a törzs, a két kar, a két láb a test részei, azaz a testrészek. Nevezd meg, K., a testrészeket! A testrészeket más szóval tagoknak nevezzük. Hogy nevezzük más szóval a testrészeket? Nevezzétek meg a tagokat! A tanulóknak hátat fordítván a tanár a magasba emeli a jobb karját, és ezt kiáltja: Ez a jobb kar! Emeljétek fel a jobb karotokat, így ni!”

Vladimír túlzott nyomatékkal mutatta be a leírt mozdulatokat.

„Elég! Most a bal kart! Ez a bal kar. Mindannyian emeljétek fel a bal karotokat, így ni! Elég! Mutasd a jobb karodat, A.! Mutasd a bal karodat, B.! Az egyik tanuló, az elülső falnak hátat fordítván feláll a dobogóra, és rajta szemléltetjük: Ez a jobb láb! Ez a bal láb! Emeljétek fel a jobb lábatokat, így ni! A bal lábatokat! Jobb kart, bal kart! Egy másik tanulón a test jobb, bal, első, hátsó fele kerül szemléltetésre. És most, azért, mert ilyen szépen feleltetek, mesélek nektek Mojmírról, a példás tanulórol.”

Mojmír mindennap szívesen ment iskolába. Reggel fűgén felkelt, egyedül megmosakodott, megfésül-

ködött, felöltözött. Azután szépen imádkozott, és jó reggelt kívánt a szüleinek. Reggeli után útnak indult. Mielőtt elment volna, kezet csókolt az édesapjának és édesanyjának, és a ház többi lakójától is elköszönt. Útközben csendesen viselkedett, nem hangoskodott, és sehol sem állt meg. Amikor az osztályteremhez ért, halkán kinyitotta az ajtót, és ugyanolyan halkán tette be maga mögött. Azután köszönt, ahogyan a tanító úr tanította. Szépen lerakta a holmiját, és beült a padba. A padban szó nélkül és egyenesen ült. Odafigyelt a tanító úrra, és megjegyezte, amit mondott nekik. Mojmír példás, csendes tanuló volt, mindenki szerette, és a tanító úr gyakorta megdicsérte. Ti is legyetek olyan jók, mint amilyen Mojmír volt. Mit csinált Mojmír reggel, amikor felkelt? Mit tett, mielőtt elindult volna az iskolába? Hogyan viselkedett útközben? Hogyan nyitotta ki az osztályterem ajtaját? Hogyan csukta be? Hogyan viselkedett tanítás közben? – Most megmozdulok, így ni! Mit csináltam? Gyere ide, F., ugorj te is! Mit csinált F.? Ugróm néhányat. Ugrálok. Ugrálhatok. Ti is ugrálhattok. – Most ültök, mindig ülni fogtok? Én állok. Örökre állva maradok? Az ember néha ül, néha áll, néha térdepel, néha jár, néha ugrik.”

Vladimír és Růžena visítottak a nevetéstől, hogy még messze a templomtéren túl is hallani lehetett, és legalább kis időre boldogok voltak a maguk egyedi, utánozhatatlan módján.

Az ős beköszöntével el kellett hagyniuk a plébániát, mert kiderült, hogy a helyiségeket lehetetlenség ésszerű módon befűteni. Az olajkályhának nagy lánggal éjjel-nappal égnie kellett volna, s ezt nem engedhették meg maguknak.

Hidegre ébredtek, és kellemetlen, alattomos nyirkosságra, amely még a hidegnél is rosszabb volt. Ebben a nyirkosságban nemcsak a levetett ruhán, cipőn és minden más holmin virult a penész, de a gondolatok is megpenészedtek, megkeseredtek, és önmagukba gubóztak. Vladimír gyűlölte a nedves nadrágokat és zoknikat, és a sártengerré változott templomtér látványát.

– Ezekbe a falakba – mondogatta – háromszáz év alatt vette be magát a nyirkosság, és háromszáz évig fog tartani, mire sikerül kiűzni belőlük.

– Túlságosan el vagy kényeztetve – felelte Růžena. – A plébánosok háromszáz évig itt laktak, és ki bírták. Muszáj volt nekik.

– Biztosan éjjel-nappal égett a tűz.

– Ki tudja. El vagy kényeztetve. Ez világos.

Vladimír úgynevezett jobb családból származott, gyerekkorában hozzászokott, hogy nem is egy, de több nő gondoskodott róla, az édesanyja és a körülötte sürgő-forgó cselédek. Bár követelődni sohasem követelődött, attól fogva természetesnek tartotta, hogy kiszolgálják.

Mégis nehezen vett búcsút a háztól tél előtt, olyan érzése volt, mintha kiszolgáltatna valakit az ádáz elemek kényének-kedvének, a plébánia kívülről, az ablakokat övező rokokó virágfüzéreknek köszönhetően, törekenynek és nagyon-nagyon nyomorultnak és gyámoltalannak látszott. A lyukas ereszekből alázóduló víztől áztatott homlokzat vakolata nagy darabokban hullott, és a talajvíz egészen a felső szintig emelkedett. A templom külső falán, a bejáratnál az eredeti gótikus graffitók hideg esőtől korbácsolt maradványai ez idő tájt megszínésedtek, a szentek arca piroslott, és a glóriák halványársárgája aranyzínűvé mélyült.

– Pár év múlva már nem lesz mit restaurálni – mondta Vladimír –, persze tudom, hogy nincs elég pénz, sem ember, és csak az ördög tudja, miért van, hogy számomra ez az enyészet majdhogynem megrendítőbb, mint az emberi halál. Talán azért, mert ezeket az épületeket valaki, egy ismeretlen az örökkévalóságnak emelte, s most másodszor is meghal bennük a munkája és minden gondolata.

– Hiába emészted magad, nincs rá módunk, hogy ezt megakadályozzuk.

Tavasszal rendbehoztak két kis kamrát hálósobának, a nyári hőségben pedig nekiláttak a törött téglákkal, kifeszegedett kövekkel, a megroggyant mennyezetekről lehullott malterrel és mindenféle limlommal félig betemetett pincehelyiségeknek. Kihordtak mindent a ház elé, és elvitették a szeméttelre, nem is azért, mintha a pincéket bármi módon hasznosíthatták volna, hanem egyszerűen a jó érzés kedvéért, hogy a ház tiszta, hogy nem egy romhalmazban élnek. Közben még volt idejük megművelni az elvadult kertet, s hogy szabad perceikben se unatkozzanak, felfedezték Sven Hedin régi útleírását.

„Amikor először jártam Indiában, szolga gyanánt egy Kelet-Szibériából való orosz kozák kísért el

utamra. Soha életében nem látott még elefántot, álmélkodása mérhetetlen volt tehát, amikor egy bizonyos indiai városban eme szürkésfekete óriások egész menetével találkozunk.

– Uram, ezek valóban élő állatok? – kérdezte, teljesen megigézve.

– Igen, hisz' látod, hogy lépegetnek, engedelmesen követve vezetőiket.

– Pedig én valóban azt hittem, hogy egyfajta lokomotív, amit egy belső motor hoz mozgásba.

– Nem, nem, ezek elefántok, hajdanán szabadon éltek az erdőkben, de befogatván és megszelídítve, kiválóan alkalmasak vontatásra, személyszállításra, és mállahordásra. Nyisd ki jól a szemed, megmutatom, hogy enni is tudnak.

A legközelebbi zöldségesboltban vettem egy nyaláb cukornádat, és egy részét odakínáltam az egyik elefántnak. Lassan és kecsesen elvette a kezemből, rézsút tartva a pofájában, agyarával lehántott róla néhány elszáradt levelet és gyökérrostot, azután megette a maradékot.

– Csakugyan – mondta kozákom eltűnődve – igazi állatok, de világéletemben nem láttam még ilyen különösét.”

Vladimír többször felolvasta ezt a párbeszédet, a végén még turbánt is tekert a feje köré, és színpadi jelenetként előadta, hogy jó kedvre derítse a tűzhelynél álló Růženát. „Csakugyan, mondta kozákom eltűnődve...” ez lett a szállóigéjük, valahányszor valami különösképp bárgyú vagy különösképp fennkölt gondolatot akartak kifejezni.

Ezen az őszen már arra is jutott idejük, hogy a le nem szüretelt gyümölcs, az elhagyott kertek vén fáiról potyogó és a magas fűben erjedő szilva, alma, körte édességétől illatozó környéken barangoljanak. Elég idősek voltak ahhoz, hogy rosszallják az efféle pazarló gazdálkodást, felajánlották szolgálataikat egy felvásárlással foglalkozó szervezetnek, de azt mondták nekik, hogy a kertek nem az ő tulajdonukban vannak, a gyümölcs meg nem szabványos, voltaképpen már korcs, majd hogyan vadgyümölcs. Így aztán barangolásaik során csak kosárba szedték a különösen szép gyümölcsöket, megtölték a hasukat, és úgy érezték magukat, mint az első emberpár a paradicsomban, akiknek csak a kezüket kellett kinyújtaniuk, s az övék volt minden. Valahányszor a fácános mellett mentek el, a bozótosból tarka tollú madarak röppentek fel, apró szárnyukkal sustorgó, füttyülő hangot adva ki.

– Csakugyan – elmélkedett Vladimír –, az az érzésem, hogy már a kommunizmusban élünk. Ha éppen akarnánk, könnyűszerrel megélhetnénk apróbb lopásokból, amiket senki észre sem venne. Egy kis gabona, ami aratás után az utakon hanyódik, egy kis zöldség, egy kis gyümölcs...

– ...egy kecske és néhány nyúl, mondta kozákom eltűnődve – nevetett Růžena –, a huszadik század vége.

– Ne ne vess. Nincs ebben semmi nevelés.

Amikor aztán újra szállingózni kezdett az első hó, és a gönceiket meg a beföttesüvegeket rakodták az autóba, ami egyre inkább a vásárosok tragacsaihoz hasonlított, Vladimír megállt a kitakarított „szalon” küszöbén, és azt mondta:

– Itt lakik a kis halál. Láttam ma éjjel. Úgy nézett ki, mint egy rózsaszín ruhás kislány, a széken ült, és valamit mesélt nekem. A szavait, sajnos, nem értettem.

– Képzeld, Vladimír – mondta Růžena. – Biztos rosszat álmodtál.

A következő évben csak május végén utaztak le Rakovecbe. Vladimír kinézetre s talán súlyra is a fele volt hajdani önmagának. A bőr arcán és egész testén táskákban és mély ráncokban csüngött. Amint megérkeztek, belekuperodott a hintaszékbe, és mozdulatlanul, csak a tekintetével követve Růženát, ahogyan befűt az olajkályhába.

– Nem akarsz visszamenni a városba? – kérdezte Růžena, és rettegett, hogy esetleg tényleg ezt szeretné. A hosszú tél alatt, amikor Vladimír különös betegsége, amelyet senki sem tudott néven nevezni, sem pedig gyógyítani, apránként elemészttette a testét és a lelkierejét, többször megfordult a fejében, hogy jobb volna nélküle, a férje nélkül, aki lassacskán idegen, bár a gondoskodására és az ápolására szoruló lényé vált a számára. Růžena nem szívesen tért volna vissza a városba, úgy tetszett neki, hogy a változás talán mégiscsak segíthet, ha már a diéta és az antibiotikumok nem segítenek, és a bonyolult kivizsgálások semmiféle eredménnyel nem járnak.

– Nem – mondta Vladimír, és tekintetével lassan sorra vette a szobában lévő tárgyakat –, itt megvan minden, amire még szükségem lesz.

– Nem halsz bele – felelte Růžena, mint mindannyiszor férje önsajnálatainak a megnyilvánulásaira, de ezúttal nem volt biztos a dolgában. Vladimír bólintott.

Csak a kertbe és a templom meg a sáncfalak közötti egykori temetőbe járt ki, amely egy szinten volt a ház emeletével. Elálldogált a templomfalba süllyesztett sírkövek előtt, tanulmányozta őket, némelyiket le is rajzolta, és képes volt hosszú órákig elmélkedni róluk.

– Tudatlanul születünk és tudatlanul halunk meg, már ami az alapkérdéseket illeti. Persze mindenki tengernyi fölösleges dolgot tanul meg életében, de amint felteszi a kérdést, miért, senki sem ad neki választ. És ez így van rendjén. Tulajdonképpen ez a küldetésünket illető tudatlanság az ok, amiért élnünk kell. Ha biztosan tudnánk, hogy nem vagyunk jók semmire, hogy nem kellünk a világmindenségben, egy csapásra összeomlana kultúránk és etikánk egész felépítménye, és a gyilkosnak vagy a haramiának éppúgy igaza lenne, mint az istenfélő nővérnek, a bélpoklosak ápolónőjének. Sőt még inkább! Csakhogy mi nem tudjuk, mint ahogy a vírus vagy a baktérium sem tudja a testünkben, nem tudjuk, hogy mégiscsak nem vagyunk-e jók valamire ebben a végtelen, világegyetemi körforgásban, és ezért kell élnünk, mi több, iparkodnunk, hogy minél jobban éljünk, prosperáljunk és fennmaradjunk. Tétélezünk fel, hogy mindörökre az emberi lehetőségek körén kívül marad, hogy az ember megtudja, mire föl létezik vagy nem létezik a világmindenségben. És így arra vagyunk ítélve, hogy megszülessünk, éljünk és meghaljunk, mert nem ismerjük a választ a miértre, és mert, mint emberiségnek, nincs jogunk öngyilkosságot elkövetni, mivelhogy egyidejűleg valami önmagunknál sokkalta nagyobb dolgot pusztítanánk el.

– Ez a gondolat valamiféle vigaszt jelent neked? – kérdezte Růžena.

– Dehogyan – felelte –, miféle vigaszról lehet szó, amikor érzed, ahogy apránként elszáll belőled mindaz, ami szép az életben, ám az igazság, még a legkegyetlenebb is, mindig megnyugvást hoz a gondolkodó embernek. Egyébként, ha arra a megállapításra jutok, hogy nem tudom, volt-e valami értelme az életemnek, ez még mindig vigasztalóbb, mintha bizonyosságot szerzek, hogy az égvilágon semmi értelme sem volt.

Růžena kedvenc időtöltésükkel, a régi könyvek olvasgatásával igyekezett elterelni a figyelmét az efféle, szerinte morbid, eszmefuttatásokról, de egyre nehezebb volt olyasmit találni, ami úgy felvidította és megnevetette volna, mint annak idején. Most még a múlt századbéli bűbájos hirdetésekben is inkább valami szomorú élvezetet talált, az emberi butaságra és a csodákba vetett hitre való szemérmetlen apellálást, meg az úgynevezett tudományos haladás és új technika utáni dőre vágyakozás ép-poly kétséges ostromozását, még ha csak a kézi mosógépről vagy a tökéletlen Papin-fazékról volt is szó.

Végül mégiscsak sikerült találnia egy könyvet, ami mulattatta Vladimírt: Drahotín Marie báró Villani írásait, amelyet 1862-ben adtak ki Prágában.

Már a címdoldal a megfelelő, szívvidámító hangulatot sugallta: a szerző arcképe volt rányomtatva. A valószínűleg ezüsttel kivarrt, magas keménygallér felett egy középkorú férfiú feje virult, fürtjeit már megritkította a kezdődő kopaszság, pofaszakállja majdnem a duzzadt, vérbő ajkak széléig ért, az orra nagy, húsos, a szeme pedig, a képen lágy és jóságos, a valóságban minden bizonnyal kék és kissé bárgyú. A portré alatt egy, Schwarzenberg Károly herceg fejéből és kezétől származó négysoros fakszimilije: Légy nyílt, mindig igazat szólj, / Finom légy és sziklaszilárd, / A hazádat ismerd jól, / És mindig csak óvd és vigyázd!

– Ezek a hazafiak – fintorgott Vladimír –, a cseh nyelv megújításával párhuzamosan sikerült kiirtaniuk a cseh nonkonformista szellemet, a felvilágosodás szorgalmazásával felvilágosult cseh lakájt csináltak belőle. Nézd meg ezt az ajánlást.

Egy egész oldalt foglalt el: Ő Főméltóságának, Károly Fülöp úrnak, Schwarzenberg hercegének, Klegg és Sulc hercegi címmel felruházott grófjának, cs. és k. tábornoknak, az orosz cs. Szt. Sztanyiszlav-rend első és a Szt. Anna-rend második fokozata lovagjának, a vorlicei birtok urának stb.

– De ezek a versek – figyelmeztette Růžena – mind-mind harcra buzdítanak: Fegyver csillan, Hadfi rikkant. Fegyvert ide, hadd harcoljak, Érzem, ahogy forr a vérem! FÜRGE szablyám, én kedvesem! Nos hát, szablyát a kezembe, A cseh örömezt küzd a seregbe!

– Hát éppen ez az – medítált Vladimír, és a Růžénának el kellett fordulnia a mosolya láttán, mert megöregedett arcából egyetlen épen maradt, sőt fiatal testrészeként viszolyogatóan villant elő műfogsora –, a katonák, és pont azok, akik a legbátrabbak a csatamezőn, rendszerint remek lakájok... végtére is az a feladatuk, hogy harcoljanak és szolgáljanak, rendületlenül szolgáljanak! Vitézségüknek publikum kell, a hie-

rarchia részének kell lenniük. Haha. Kár, hogy nem tudsz hímezni. Ezt a versikét szeretném az ágyam fölé, nemzeti színekkel kivarrrva: Keblünkben mély érzés lángol, A cseh férfi cseh nőnek hódol, Cseh föld, mely hódolni látod a csehet, Engedd meg, hogy megcsókoljuk... a segged! – üvöltött fel, és hahotázni kezdett, szegény majd kiesett a hintaszékből.

Nyár végén úgy látszott, hogy Rakovec valóban segített Vladimírnak. Jó étvágya volt, a láza elmúlt, és a hangulata lényegesen javult. Ismét hosszabb sétákat tettek a környéken, amely csak lassan változott, fáról fára. Amikor Vladimír egyszer a kocsmában hangot adott csodálkozásának, hogy a falu újdonsült lakói milyen csekély érdeklődést mutatnak a szabad földterületek iránt, amelyek a korábbi tulajdonosoknak bizonyára szép hasznot hajtottak, a férfiak csak a vállukat vonogatták.

– Na ja, ha tudnám, hogy a gyerekeim öröklik – mondta Smrčka úr –, de ki garantálhatja ezt nekem?

Csak kevesen képesek beletörődni, hogy az, amit fáradságos munkával felépítettek, netán idegen kezbe kerül. Vladimírnak azonban már régen bele kellett törődnie ebbe a gondolatba, hiszen nem volt gyereke Růženával. És ez, plébániabeli önzetlensége önzetlen volta is eltávolította az emberektől: nem hittek önzetlenségében, s mert semmiféle érthető indokot nem találtak gürcölésére, meg voltak győződve róla, hogy valamit titkol előlük. És Vladimír kénytelen volt beismerni, hogy ez az érzésük nem egészen alap-talan, ám a rejtegetett titok nem abból a fajtából való volt, amelyre ők gondoltak, de volt, létezett, és senkinek sem vallotta meg, még Růženának sem.

Az utolsó hónapokban éjjelente felébredt – vagy nem ébredt fel? –, és az ágya szélén mindannyiszor egy tíz év körüli, tarka nyári ruhát viselő kislányt látott. Az arcát nem tudta kivenni, mert eltakarta hosszú, rőtes haja, tulajdonképpen azt sem tudta megállapítani, milyen színű is pontosan, a szobában nem volt elég fény, csak kétszer vagy háromszor sikerült felgyújtania a villanyt és szemügyre vennie alakját, amely aránytalan volt, mint az ilyen korú kislányoknál lenni szokott, néha a sötétben nem volt biztos benne, hogy nem fiú ül-e az ágya szélén, meglehetősen széles válla volt és keskeny csípője, sovány keze-lába ruhából – vagy ingből? – és szoknya alól kandikált elő, amely azonban éppúgy lehetett az akkoriban újra divatba jött háromnegyedes nadrág is. Természetesen tudta, hogy látomás, hallucináció, az agy rossz vérellátásának a következménye, de azért megérintette a lelkét, és iparkodott megérteni, mit jelent. A lelke mélyén persze kezdettől fogva tudta, hogy a halál az, de kíváncsi volt, miért pont ebben az alakban jelenik meg neki, nem emlékezett rá, hogy valaha is szeretett volna valami kislányt, sem iskoláskorában, sem felnőtt férfiként, sem öregedő úrként, soha nem fordult meg ilyesmi a fejében, nem vonzották a kislányok, visszaretentette bármiféle kommunikáció nyilvánvaló lehetetlensége – annak az egynek a kivételével –, ahhoz volt szokva, hogy apránként megismerje, nem pedig, hogy birtokba vegye a nőket. Hosszas töprengés után arra a véleményre jutott, hogy éppen e teremtmény lelkivilágának elképzelhetetlen volta, a teljes tudatlanság, a tökéletes idegenség készítette tudatalattiját arra, hogy a halál küldöncét ebben a félig még gyermeki alakban testesítse meg a számára. Emlékezett ugyanis apró gyermekkorra élményeire és elképzeléseire, fel tudta idézni, ha kelleetlenül is tette, a kamaszkorát, ám a nyolcadik és tizenegyedik élet-éve közötti időszakból jóformán semmire sem volt képes visszaemlékezni, főleg nem a belső életéből.

És most itt ül ez az idegen, és addig fog nála ülni, míg el nem érkezik a vég, ami bizonyára már nincs túl messze. Vladimír sejtette, hogy ezúttal nem távozik élve Rakovecből, és nem volt ellenére a dolog, mert itt valószínűleg megadatik neki, hogy a saját ágyában haljon meg, míg a városban alighanem sikerülne becipelniük a kórházba, s talán még arra is volna idejük, hogy a túlvilággal huzakodjanak a testén, fájdalommal injekciókat, maszkokat, katétereket híva segítségül, amit egy cseppet sem kívánt. Így aztán tőle telhetően iparkodott aránylag egészségesnek és elégedettnek látszani, tréfálkozott és danolászott, és főleg a reggelek töltötték el csendes örömmel.

Mindig szerette a reggeleket, és tudta élvezni őket, és Rakovecben ezen a nyáron megvolt az a kellemes kiváltsága, hogy ágyban maradhatott, míg el nem készült a reggeli. Félálomban hallotta, ahogy Růžena felkel, s ekkor tudatosította magában, hogy új nap köszöntött rá, és ő még mindig él. Aztán felesége tűzhely körüli lépteire fülelt, s még a hálószobában is hallotta a száraz fa pattogását. Růžena a hagyományos módon fűtött be, ami veszélyes és hosszadalmas volt, ám így a konyhában már reggel meleg volt, amire mindketten nagyon vágytak. A zajt kávéillat követte, odakintről behallatszott a madarak hangja és a falun keresztűlzakatoló traktor, amely vezetőjével együtt többnyire csak mímelte a munkát. Ez volt az a pillanat, amikor felkelt, lábát lassan leengedte a padlóra, és kis ideig csak ült és várt, hogy teste megszokja új helyzetét. Aztán belebújt a köntösébe, és átcsoszogott a konyhába. A konyha sötét volt, a vastag falba vágott egyet-

len, keskeny ablakon nem szűrődött be elég fény, de épp ezért kora reggeltől tudták, milyen napra számíthatnak. Ha fel kellett gyújtaniuk a villanyt, esőre állt az idő, de nyár derekán hébe-hóba ebbe a helyiségbe is betévedt egy-egy napsugár, és ilyenkor biztosra lehetett venni, hogy szép, verőfényes nap lesz.

Egy reggel, amikor a konyhából a reggeli illata áradt, Vladimír konstataulta, hogy sehogy sem bír felülni. Először úgy tetszett neki, hogy a lába szokás szerint érinti a padlót, de ez nem volt igaz. Továbbra is mozdulatlanul feküdt a takaró alatt, és sem felemelkedni, sem megfordulni nem tudott. Hívni akarta Růženát, de csak valami sziszegő hang hagyta el a száját. Ráeszmélt, hogy már itt van, legalább a tekintetével igyekezett még megragadni az élet parányi morzsáját, még látta az egyenetlen fehér falat, a sárga körömvirágot a kék üvegvezében, aztán megpillantotta szokásos éjjeli látogatója karcsú alakját, amint ott ül a lábánál – felötlött benne, hogy ezért olyan nehéz a takaró –, és most először beelátott vendége arcába. Ismerős volt neki, hát persze, hiszen ő maga volt az, ahogyan a régi, mállott, töredezett fényképekről emlékezett rá. A kisfiú Vladimír felemelkedett, és eltűnt a fehér ragyogásban, és ő, csodák csodája, könnyűszerrel követte.

Růžena kinn a konyhában valami furcsa, ismeretlen zajt hallott, füttyentést, szisszenést, amely nem hasonlított semmilyen madárszóra, sem az öreg ház különféle nyikorgó-csikorgó hangjaira.

– Vladimír – kiáltotta önkéntelenül, és aztán hozzátette –, mindjárt kész a reggeli.

De a férje csak nem jött, és Růžena bement a hálószobába.

Hanyatt feküdt, nyakig beburkolózva a kockás takaróba, arcán jól ismert lágy, férfiatlan mosolyával, és a szeme már nem nézett semmit, ami látnivaló akadt ezen a világon.

Růžena rohant a tanácsházára, hogy orvost hívjon, de jól tudta, hogy Vladimíren ez már mit sem segít.

2

Nem volt képes jajveszékelní, sem könnyeket ontani, egyébként az, amit érzett, nem fájdalom volt, hanem szomorúság, annak az embernek a hosszú-hosszú távolléte, akit megszokott, az utána maradt üresség. Az idő és ama tevékenység nagy részét, amit azért kellett kifejtene, hogy a halál hivatalosan, társadalmilag is igazolt tényné váljon, azzal az érzéssel élte meg, hogy mindez valaki mással történik, hogy mindezt csak gondosan figyeli és regisztrálja anélkül, hogy tudná, mire jó ez neki. Bárminemű emberi tevékenységet tökéletesen értelmetlennek látott, mindannak, ami történt és történik, csak valamiféle értetetlen, konok tehetetlenségi erő a mozgatója, és ennek az egésznek egyetlen értelmes ember sem tulajdoníthat jelentőséget. Csakhogy a környező örült világ nem hagyta, hogy azt tegye, amit a legszívesebben tett volna, vagyis hogy mozdulatlan ábrándozásba merülve ülj, feküdj végig hátralévő életét. Szüntelenül zaklatta, először finoman, baráti kondolenciákkal, amelyekre kénytelen volt válaszolni, aztán sokkal brutálisabban, a lakáshivatal figyelmeztetésével, hogy a lakás, ahol Vladimírral élt, férje halála után indokolatlanul nagygyá vált, egy személynek nem jár ekkora lakás, és olyan magas lakbért kellett volna fizetnie érte, amit egyáltalán nem engedhetett meg magának. Megrendítette és megrémisztette a dolog, mert, bár a lakás háromszobás volt, két helyiség Vladimír könyveivel volt tele, nemcsak a falakat foglalták el, de az asztalokat és a padlót is, mindenütt könyvoszlopok meredeztek, mint megannyi miniatűr felhőkarcoló, és csak Vladimír tudta, hogy melyik építmény mit tartalmaz, és mit hol kell keresni. Úgy tetszett neki, hogy ez a szenttelen határozat nem őt sújtja, hanem a könyveket, amiket Vladimír gyűjtött össze, és amelyeket annyira szeretett, és hogyha belemenne abba, hogy megszabadul tőlük, ez olyan volna, mintha magát az élő, mosolygós Vladimírt dobna ki, akivel ugyan nem egy káprázatos és gyönyörteljes, de azért mégiscsak érdekes és éppen ezért talán boldog élet sok-sok évét élte le.

Páni félelmében, hogy csak ne vetemedjen erre az áruháza, kezdte átfuvarozni a becsomagolt és kosárba rakott könyveket abba az élettérbe, ami még megmaradt neki – a rakoveci plébániára. A falak mentén tornyozta fel őket, a két kis hálóban, a nappaliban, és végül a konyhában és az előszobában is. Tudta, hogy ez szükségképpen csak átmeneti állapot, ám nem volt képes semmi okosabbat és véglegesebbet kiagyalni. Azzal vigasztalta magát, hogy egy nyirkos telet biztosan átvészelnék a könyvek, és nyáron aztán csak sikerül őket szétválogatnia, osztályoznia, elrendeznie, hogy megmeneküljön az, ami Vladimír számára a legbecesebb volt, hogy élete végéig, utolsó napjaiig vele maradjon Vladimír szíve.

Átköltözött egy egyszobás lakásba, de tudta, hogy mindörökké közömbös lesz neki, mert nem Vladimírral élt benne. Nem érdekelte, hogy milyen színű lesz az újonnan festett fal, és egykedvűen rakosgatta szét a megmaradt bútordarabokat, pedig a lakberendezés a szenvedélye volt. Ám így is több mint egy hónapig nem jutott el Rakovecbe.

Október utolsó hetében a posta nagy késéssel egy levelet kézbesített neki a vojtovi plébánostól, miszerint váratlanul sikerült valami pénzügyi forráshoz jutnia, és a műemlékvédelmi hivattal és a helyi termelőszövetkezettel együttműködve restaurálni fogják a rakoveci plébániát. És hogy ezzel a bérleti szerződése mit sem változik, de felhívja a figyelmét, hogy az egész épületben felújítják a villamos- és a vízvezetékrendszert, kicserélik és mázolják az ablakokat, és a későbbiekben renoválják a homlokzatot. Růžena tudomásul vette a levelet, de nem látott benne semmi bajjósat, mert valószínűtlennek tartotta, hogy a plébános úr belátható időn belül iparosokat tudna szerezni ilyen komoly felújítási munkákra. Annál nagyobb volt azután a meglepetése, amikor Rakovecbe érkezett.

Az első, ami a szemébe ötlött, amikor kinyitotta a bejárati ajtót, egy halom könyv volt az előszoba közepén, azok közül, amiket gondosan sorba rakott a falak mentén, hogy ne essen bajuk. A köteteket rendetlenül hányták halomba, némelyik tetején egy-egy beépítendő bádoggal elosztószekrény hevert. Růžena rémülten rohant végig a konyhán, a nappalin, a két kis hálón, és még viszolyogtatóbb pusztulás tárult a szeme elé. A helyiség közepére tolt könyvszekrény nyitott ajtaján régi folyóiratok lógtak ki, még múlt századbeli is akadtt köztük, de ott volt a *Tarka Hét* is, meg *Salda Notesza*, némelyik kötetet durva kézzel lapozta végig valaki, másokkal szemmel láthatóan a létrát támasztották alá, mindent a vakolatból és a falból szálló por zöldesszürke rétege borított, mintha valaki halotti maszkhöz való lenyomatot vett volna a könyvekről és a bútorokról, egyetlen hatalmas halotti maszkot készített volna a hajdanán oly szép és vidám helyiségekről, amiket Růžena nem kis erőfeszítés árán mindig gondosan tisztán tartott. Růžena először sírva fakadt, azután dühbe gurult, és kirohant az autóhoz, hogy tüstént elmegy a vojtovi plébánoshoz, és lehordja a sárga földig, amilyen gorombán csak tudja, de még mielőtt sikerült volna beindítani a kocsit, ráeszmélt viselkedése hiábavalóságára: hiszen a pap tudatta vele, hogy a plébániát restaurálni fogják. Csak magát hibáztathatja, hogy nem fogta fel e szó jelentőségét, hogy álmában sem képzelte volna, miféle alakok törnek be otthonába, a segédmunkákat bizonyára azok a fickók végzik, akik a nap nagy részében a kocsmában üldögélnek, és időnként a plébánián elrejtett aranykincsről ábrándoznak. Most lehetőséget kaptak, most értette meg, miért vannak a falak értelmetlenül szétbarmolva olyan helyeken is, ahol egész biztosan nem megy majd semmiféle vezeték, nem lesz semmiféle szerelvény, talán azokban a régi könyvekben is valami titok után kutattak, amit, hitük szerint, Vladimír ismert, de nem aknázott ki, vagy éppen nem értett meg. A vandál betörés talán bosszú is volt távolságtartásukért, életmódjukért, amely a falu szemében különösnek, rejtélyesnek, idegennek tűnt.

Růžena egész szombaton és vasárnap robotolt, hogy legalább részben letisztogassa a könyveket, rendbe rakja, és papírral letakarja őket. Közben egyre jobban gyűlölte ezeket az embereket, ádáz haragot érzett irántuk, és elhatározta, hogy nem hagyja őket egyedül garázdálkodni a plébánián, hogy egy időre ideköltözik, és minden lépésüket, minden mozdulatukat szemmel tartja. Idegen volt a természetétől az ilyesmi, nem szokta mások dolgába beleütni az orrát, ám ezúttal eltökélte, hogy a sarkára áll.

Hétfőn reggel kilenc után állítottak be, négyen voltak, mindannyiukat ismerte, formálisan a termelőszövetkezetben voltak állásban, de a rakoveci szántóföldek nem biztosították volna a megélhetésüket, így aztán megfordultak a környékbeli építkezéseken, az erdőben dolgoztak, fát fuvaroztak, és évente jó pár hetet azzal töltöttek, hogy a helyi kocsmában ücsörögienek. Úgy meredtek rá, mintha kísértetet látnának.

- Nahát - mondta a brigádvezető -, főlegesen dolgozott, merhogy itten úgyis minden fel lesz ásva.
- Azon nagyon csodálkoznék - mondta Růžena -, víz csak a konyhában lesz, olyat pedig még sohasem láttam, hogy a földben vezessék a villanyvezetékét.
- De nekünk itten erre terveink vannak, asszonyom, mi ezért itten felelőséggel tartozunk, tudja? An-

nak a vezetéknek az ép falba kell kerülnie, nem abba a sárba, ami a tetejin van. Itten mindent le kell venni. Ezeket a könyveket el kéne vinnie, csak útba' vannak itten.

– Erről egy árva szót sem írt a plébános úr. Így is épp elég helyük van a falak mentén.

– Ha majd elment, akkor megint nekilátunk – fordult sarkon a brigádvezető.

– De én nem megyek el – mondta Růžena. – Ne törődjenek velem, folytassák csak nyugodtan a munkát. Én majd a kertben dolgozom, vagy ott, ahol épp nincs dolguk.

A férfiak összenéztek, és kis ideig zavartan hallgattak.

– Nahát, asszonyom, ez nem fog menni – szólalt meg kiszáradva a brigádvezető. – Nem fog menni.

– Miért nem?

– Mer nem szeretjük, ha valaki bámul minket.

– Nem fogom bámulni magukat. Én csak a könyvekre vigyázok.

– Nem fog menni. Rossz lesz itten a levegő. Cúg, por... nincsen nekünk időnk arra, hogy furtonfurt kerüljünk valakit.

– De engem nem kell majd kerülgetniük. Nem áll érdekemben, hogy feltartsam magukat. Ellenkezőleg.

– Nézze, asszonyom, nem maradhat a házba'. Vagy mi, vagy maga. Ha mindenáron láb alatt akar lenni, akkor nekünk nem muszáj itten lennünk. Nem muszáj dolgoznunk. Meg is mondom kerek perccel a plébánosnak.

– Azt is mondja meg neki, hogy micsoda pusztítást vittek itt végbe. Aranyásóként – mondta Růžena, szándékosan megnyomva azt a szerencsétlen „arany” szót.

A brigádvezető ránézett, és Růžena látta, hogy nagyon kikívánczolna belőle valami trágárság, várta, hogy kimondja, de a férfinak végül nem volt hozzá mersze.

A többiek libasorban vonultak el a vezetőjük nyomában, és az utolsó nyomatékosan bevágta maga mögött az ajtót.

Růžena meghányta-vetette magában a dolgot, és világos volt a számára, hogy pozíciói nem valami erősek. Szemernyi kétsége sem volt afelől, hogy a műemlékvédelmi felügyelet hivatalnok, a volt osztálytársa nem fog kiállni mellette. Csak abban reménykedhetett, hogy a munkásoknak talán nem akarózik majd a hivatalokkal tárgyalniuk, és hogy képtelen módon titokban személyesen érdekeltek benne, hogy itt dolgozzanak az épületben.

Dél után erősítő gyanánt sörrrel feltöltekerve, de valahogy lelombozódva jöttek vissza.

– Melóznunk kell, uraim – mondta a brigádvezető hangosan, hogy Růžena is hallja. – Szigorú felügyelet alatt állunk. Hogy is nevezik a spicli nőtstényét? Spiclispiné, fülestyúk, mamzermámi? Apáink idején bezzeg nem fordulhatott elő ilyesmi.

Růžena azzal vigasztalta magát, hogy a szereléshez szükséges vájatok és lyukak kivésése a kívülről ugyan hatalmasnak látszó, de belül szerény méretű házban csak nem tarthat hetekig. Ám tévedett.

Az első két hetet az előszobában töltötték a dolgozók, ahol szép fokozatosan négy bemélyedést véstek ki az elosztószekrénynek, ezenközben sikerült elválniuk a konyhába becsatlakozó víz- és a lakószobákba vezető villanyvezetéket. Růžena megértette, hogy ez volt a munkájuk igazi értelme. Ezentúl a mosakodáshoz és a főzéshez a vizet a pincéből kellett hordania, ahová csak egy magas, félig beszakadt lépcső vezetett, amelytől rettegett. A lehető legritkábban mosakodott és főzött tehát, már csak azért is, mert az éjszakák meghűvösödtek, és hideg vízben, huzatban mosakodni nem volt éppen kellemes dolog. Kétségbeesett elégtétellel figyelte, ahogy a magára húzott dupla melegítőben, az állandóan mészfoltos és fehéres porral beletett szvetterekben egyre inkább kezd az építkezéseken segédkező nőkhöz hasonlítani, vagy azokhoz a falusi öregasszonyokhoz, akik télen-nyáron többretegnyi ócska ruhával és kabáttal védik hátukat és köszvény gyötörte tagjaikat.

A férfiak felé-felésandítottak, de beszélni nem beszéltek vele, legfeljebb olyankor, ha egy-egy különösen elmés tréfa jutott az eszükbe. Várták, hogy a sok kínlódás és a mostoha körülmények hatására végül csak megtörik, és szórakoztató volt figyelni, ahogy ez a városi hölgy, aki érthetetlen módon foggal-körömmel védi a valójában nyilvánvalóan értéktelen, hasznavehetetlen régi könyveket, olyan nehézségekkel küzd, amilyeneket fiatalok hozott magával a falusi élet.

Růžena nehéz lelki tusát vívott magával, nem volt egy természettől fogva alázas lélek, kedve lett

volna megkaparintani a terveiket, ha ugyan egyáltalán volt nekik ilyen, szörnyűségesen legorombítani, a sárga földig lehordani őket, hogy tegyék a dolgukat, hogy tartsák be a munkaidőt, hogy fejezzék be a munkájukat, és tűnjenek el már végre, nem értette, hogyan bánhat ilyen könnyelműen a plébános a rá bízott pénzzel... nem, nem, értette és tudta, hogy esetleges feljelentése vagy ordítozása hiábavaló és komikus lenne abban a rendszerben, ahol valamit tisztességesen, rendesen megcsinálni, ez részben gyanús, részben pedig abszurd, sőt még veszélyes is, mert a legalapvetőbb polgári és emberi értékek a legeldugottabb zugokba száműzettek... Így aztán hallgatott, fagyoskodott, viszolygott saját öltözékétől, frizurájától és szagától.

A kék kezelábasba öltözött négy férfi közben elhozta a járási közüzemi vállalatától az új, speciálisan a plébániára készült ablakokat. Lerakták őket a pincében, s ezután már csak az első fagyok beálltára vártak, hogy elkezdjék kibontani a régi, elkorhadt ablakkereteket, legelőször természetesen Růžena hálószobájában. Růžena újra kénytelen volt máshova átvonszolni a könyvcsomagokat, elrendezgetni az egyszer már elrendezett oszlopokat. Sőt ezúttal odáig alacsonyodott, hogy megkérte a brigádvezetőt, az egyik helyiségben hagyják meg a régi ablakokat addig, amíg a többiben az újak a helyükre nem kerülnek.

– Meg kell értenie, asszonyom, hogy ez szörnyen feltartana minket – mondta a brigádvezető. – Nem rohangálhatunk ide-oda, egyik munkától a másikig. Most bontunk, amikor pedig enged egy kicsit a fagy, berakjuk az újakat. Különben kétszer kéne habarcsot kevernünk.

Růžena vett egy hálósáskot, és a padláson, az ősrégi szalmazsákok maradványain aludt-nem aludt. Amikor az orra és a homloka köré tekert sálak résein át a tetőn tatóngó számtalan nyíláson beszüremlő holdfénycsóvákat nézte, amikor a hatalmas, fekete gerendák ezüstös derengésben kirajzolódó körvonalait látta, amikor a torony félig levált ereszének bádoghangú kopogását hallotta, az odakintről és a házból felszűrődő érthetetlen neszeket és csikorgást-nyikorgást, a toronyóra méltóságteljes, tompán kongó ütéseit, úgy érezte magát, mint a színházban, ahol éppen valami tragikus-romantikus darabot, veris-ta operát vagy horrort játszanak, amelyben a hősök egészen hihetetlen helyzetekbe kerülnek, mindenféle rémséggel, a szívükben lakozó rosszal és temetőbeli démonokkal meg szörnyekkel viaskodnak, míg odakinn normális emberek járnak-kelnek, társalognak, autók dudálnak, villamosok csengetnek. Bevallotta magának, hogy talán kissé túlzásba vitte a dolgot, hogy fűtyülnie kellett volna a négy férfiről, akik a nem létező aranykincs kedvéért, mások nehezen összegyűjtött pénzén tönkreteszik az ódon épületet, hogy talán Vladimír többé-kevésbé kuriozitás számba menő könyvgyűjteménye sem ér annyit, hogy kockára tegye az egészségét, és lassacskán elveszítse a mértéket s ép eszét. De ugyan mire megy az ember ép ésszel ebben a reális, s mégis kitalált világban, ahol a valóságot a látszat, a koholmány, polgári ábrázatot, frissen vasalt inget és nyakkendőt öltött kísértetek uralják és irányítják? Amikor hallotta, hogy a toronyóra elüti a hajnali ket-tőt, és még mindig nem jött álom a szemére, s minden nyíláson-résen át az őszi fagy hidege kúszott be a padlásra, elhatározta, hogy a délelőtt folyamán elutazik. Amikor azonban kilenc óra felé a plébánia falainak szokásos döngésére ébredt, kikászálódott a hálósáskból és a takarók alól, megfésülködött, és mosolyogva lement kék overallos démonai közé.

Hét végére elkészült az új ablak a hálószobájában, de hétfőn a műemlékvédelmi hivataltól jött mérnök megállapította, hogy a keretet a földszintre szánták, az emeletre egy gondolatnyival nagyobb ablakoknak kell kerülniük, ezt kívánja meg az eredeti állapot helyreállítása. Ezért aztán elrendelte, hogy bontsák ki mindazt, amiről Růžena azt hitte, hogy végleg kész.

Amikor a mérnök elment, és a rutinos rakoveci brigád újfent kalapácsot, vésőt és feszítővasat ragadott, Růžena sírva fakadt, mit sem törődve vele, hogy mindenki látja.

– Ne sírjon, asszonyom – mondta mézédés hangon a brigádvezető –, senki sem tehet róla, hogy ezek az ablakok pár centivel kisebbek. Semmi se történne, ha ott maradnának.

– Le kellett volna mérniük – jajveszékelt Růžena.

– Minek mértük volna le, asszonyom. Egyforma nagynak látszottak.

– Ne állj szóba vele – mondta egyikük, egy sápadt, csupasz arcú fickó, mintha valami egyezségre emlékeztetné a társát.

– Most már mindegy – mondta a brigádvezető. – Tudja, mindenütt meg kellett mérnünk a fal vastagságát, hogy nincsen-e valahol álválaszfal.

– Maguk bolondok – gurult dühbe Růžena –, vén, idióta bolondok, agyalágyult trottyok. Hány magukfajta hülye ásott már itt?

– Hát éppen ez. És sehol semmi. A saját lábán biztosan nem ment el a Szűz Mária.

- Nem volt itt semmiféle Szűz Mária.
 – Aha. Szóval keresték, mi? Tudományos alapon, mi? A könyvek útmutatása szerint. Nekünk csak a két kezünk van, asszonyom.
 – Egy fenét kerestük – mondta Růžena fáradtan. – Egy kis nyugalmat öreg napjainkra, azt igen.
 – Ne állj szóba vele – mondta ismét a sápadt férfi. – Saját magának akarja megkaparintani.
 A két idősebb aztán az ablakkeret kicserélésével pepecselt, a két fiatalabb és erősebb pedig lement a pincébe a tartófalat döngetni.

És kinn sütött a nap, de a hideg szél az utolsó leveleket tépdeste le a fákról a gyümölcsösökben, és a kertből meg a volt temetőből a falakon tátongó hatalmas lyukakon a porral együtt besodorta őket a szobákba. A levelek zizegtek és a sarkokban apró kupacokba gyűltek, amiket Růžena időnként összesepert és elégetett a sparherdban.

Néhány nap múlva végre berakták az ablakot, és így Růžena visszaköltözhetett a hálószobájába. Ez nem szívesség volt a részükről: még tüzetesen át akarták kutatni a padlást.

Az egyik hétfőn végre megjöttek a járási vállalat vízvezeték- és villanyszerelői. Panaszkodtak ugyan, hogy micsoda szemét munkát végeztek az elődeik, de a magukét gyorsan és minden probléma nélkül megcsinálták, és Růžena jelenlétét a házban teljesen természetesnek tartották.

Utánuk egy idős férfi jött, hogy vakolattal takarja el az előző pusztítások nyomait, felújítsa a mennyezet stukkóit, és tavasszal restaurálja a homlokzat rokokó virágfüzéreit. Lassan, de kitartóan dolgozott, és hálásan fogadott minden segítséget. Růžena most már nyugodt lelkiismerettel visszamehetett volna a városba, de megszokta, hogy a maltert hordja Bureš úrnak, sőt még főzött is rá, miután az öregúr érdeklődést mutatott Vladimír könyvei iránt. A régies irodalmi stílus és a naiv nézetek humoros oldala iránt ugyan nem volt érzéke, de a tényeket és az útleírásokat szerette, így az elrongyolódott Sven Hedín ismét napirendre került.

– Figyeljen csak, ez érdekes – szólt a karosszékből, ahol ebéd után pihent. – A Kaszpi-tengeren túl él a türkmének bátor és harcias népe, akik az elmúlt századokban portyákra indultak Perzsiába, férfiakat és nőket ejtettek foglyul, és aztán eladták őket rabszolgának a buharai és szamarkandi piacokon. Eme gaztettnek Szkobeljev generális vetett véget, aki 1880-ban benyomult a területükre... és aztán itt tovább... Amikor az oroszok megtámadták a türkméneket, ez utóbbiak egy roppant erődítmény, az úgynevezett Zöld Domb falai mögött kerestek menedéket. Negyvenötezen voltak ott, férfiak, nők és gyermekek, és azt hitték, hogy az erőd bevehetetlen. Az orosz generális azonban cselhez folyamodott. Le akarta rombolni a sáncok egy részét, és az így nyitott résen az összes katonájával benyomulni az erődbe. Aknafolyosót ásott a sáncok alatt. A türkmének hallották az erődben, hogy a katonák odakinn ásókkal és kapákkal dolgoznak. Ám nem tudták, hogy mindez miért történik így. Azt hitték, hogy a katonák majd sorjában kimásznak a lyukból, ezért kivont fegyverrel mind a veszedelmes hely köré gyűltek. Így azután, amikor az akna a levegőbe repült, seregnyi szerencsétlen lelte halálát, és az ellenség a romhalmazzá lett sáncon át benyomult az erődbe. Szörnyűséges vérfürdő várt azokra, akik nem tudtak elmenekülni. A perzsa rabszolgák és néhány ezer nő életét megkímélték. Húszezer holttest hevert halomban az erőd falain belül és kívül. A türkmének soha sem fogják elfelejteni ama napot. Az orosz sorok élén a katonazenekar díszindulót játszott a tusa közepette. Az öreg türkmének máig sem felejtették el azokat a hangokat. Amint katonazenét hallanak, menten könnybe lábad a szemük, valamelyik bajtársukra emlékezvén, aki ott pusztult a Zöld Dombon. E helyütt kapott szabadságuk halálos sebet, és a türkmén földet bekebelezte a hatalmas Oroszország. – Na ja, így van ez, Přebíková asszony – elmélkedett Bureš úr –, a világon jóformán semmit sem lehet véghezvinni anélkül – még jótettet sem –, hogy az ember be ne szennyezze vérrel a kezét. És amint be-szennyezte, nyomban felmerül a kérdés, hogy amit tett, tényleg jó volt-e, és hogy nem volt-e más választása. Amikor fiatalabb és ostobább voltam, állandóan az volt az érzésem, hogy a világ tartozik nekem valamivel, hogy nem azt kaptam, amit megérdemeltem, vagy amiről úgy gondoltam, hogy megérdemelném. Tisztes otthonom volt, egészen derék feleségem és fiam. De amikor vasárnap délután a kanapén feküdtem, azt mondogattam magamban: És ez minden? Ez minden? Életem végéig? Ábrándozni kezdtem, miképpen változhatna meg az életem, például hogyan csinálhatnék karriert? Artatlanul kezdődött, mondjuk, hogy hogyan lehetnék művezető, vagy tekintélyes művész, hogyan intézhetnék el ezt-azt... és a végén, tudja, hol kötöttem ki, kedves asszonyom? A világalomnál! Balga álmaimban egyszerre csak egész népeket mozgatam, természetesen a csehek, vagy inkább a morvák – mindig az élen, mindig a napos oldalon, és már egé-

szen komolyan latolgattam, ki mindenkit kell félreállítanom, vagyis pontosabban, megölnöm gyilkos agyam erejével, hogy az ötleteim megvalósíthatók legyenek. Azóta tudom, hogy mindegyikünkben, minden népben ott szunnyad Hitler vagy valami véreskezű generális, de szerencsére az emberek zöme felébred az álmaiból, ráeszmél, hogy a kanapén fekszik, csendben, engedelmeivel, fingik egyet, és azzal a fíggal a világalomról szőtt tervek is elszállnak. De vannak olyanok, akik nem sajnálják a fáradságot.

Růžena hallgatta a locsogását, és nézte, ahogy a napok múltával sorra hegednek be az öreg mennyezet kegyetlen sebei, ahogy kiegészülnek a hiányzó részek a stukkódíszítéssel, amelyet megsárgult vázlatok alapján lehetett felújítani, ugyanis ezek valami csoda folytán megmaradtak a felettes egyházi hivatal irattárában. Már nem is számolta, hányszor költöztette új helyre a könyveket, ám ezúttal nem bosszankodott a dolgon. Az olajkályha egész nap mormogott, hogy jól száradjon a mennyezet, és ahogy Bureš úr lassan egyre közelebb ért a bejárati ajtóhoz, a nyomában már tisztára súrolhatta a padlót.

És aztán ott álltak egymás mellett a papírral letakart linóleum utolsó, még fel nem mosott darabján, a két nagy szoba hófehéren ragyogott, a kidomborodó gyümölcsöskosarak és a kosarakat összekötő gyöngéd virágfüzerek finom, kékes árnyékot vetettek a falak fehérségére, most már csak a helyükre kell tolni a bútorokat, bepakolni a szekrényeket, elrendezni a könyveket, talán mégis megérte, mondta magában Růžena, sőt ebben a pillanatban minden rossz el lett felejtve, még a rakoveci brigád tagjaira is harag nélkül gondolt vissza.

– Ha ezt látná Vladimír – sóhajtott fel hangosan –, ennél jobbat nem is kívánhatna a könyveinek.

Amikor Bureš úr a szerszámaid szedte össze, sírdogált egy kicsit.

– Naccsaszony – mondta az öregúr –, ha nem végzem úgy, mint a férjeura, tavasszal megcsináljuk együtt a homlokzatot. Színesre!

3

Épp egy nappal azelőtt, hogy Vladimír betöltötte volna a hatvanötödik évét, Růžena meghívót kapott a műemlékvédelmi hivataltól. Első ránézésre nem tűnt különösebben veszedelmesnek, Růžena feltételezte, hogy csak valami formális ügyről van szó, és számított volt osztálytársa nagyvonalúságára. Amikor azonban felfelé haladt a neoklasszicista hivatali épület értelmetlenül fényűző, a bürokrácia százados dölyfét példázó lépcsőn, amikor ott várt a folyosón, amelynek ablakaiból a tisztviselők kocsijainak fenntartott garázsokkal körbeépített udvar tárult a szeme elé, közepén egyetlenegy, a kipufogógázoktól szürkének és részegnek látzó, kókadt kis hársfával, megértette, hogy semmi jóra nem számíthat itt.

A hivatalnok szívélyesen leültette a karosszékbe, és kávéfőzetett neki.

– Nekem elsősorban az a fontos – mondta, amikor helyet foglalt Růženával szemben –, hogy véletlenül se gondold, hogy mindez az én kezdeményezésemre történt.

– De mi?

– Nem kaptál még semmit?

– Csak ezt a meghívót.

– Akkor nyilván... – hebegte a hivatalnok.

– Megmondaná végre, mi történik?!

– Nyilván nem tudták még elküldeni, de... az a határozat született, hogy nem újítjuk meg a rakoveci plébánia bérleti szerződését. A véleményem ellenére... természetesen nagyon sajnálom.

– Természetesen – mondta Růžena. – De miért, Karel, miért? Kit zavart a dolog?

– Az volt az általános vélemény, hogy amíg dr. Příbík elvtárs, vagyis a férjed élt, az egész ügy ugyan szokatlan volt, de azért valahogy... elfogadható. Most, a halála után... értsd meg... egy embernek...

– Egy magányos öregasszonnak.

– Nem vagyunk mi még olyan öregek – húzta ki magát a hivatalnok.

– De Karel, kinek akarjátok adni? Tényleg kellemes lesz ott lakni, bizonyára vannak emberek, akiknek... nagyobbak az érdemeik... De hát végül is ez csak egy plébánia, aminek a szomszédságában ott a volt temető és a templom... talán úgy képzeled valaki, hogy egy sereg gyereket visz oda, vagy hogy estélyeket fog adni?

Růžena Vladimír könyveiért harcolt.

– Semmi ilyesmi nem jöhet szóba – mondta a hivatalnok.

– Azt akarod mondani, hogy üresen fog állni?

– Azt fontolgatják... távlatilag... hogy ott lesz a járási múzeum kihelyezett részlege. Rakovecban, talán

nem is tudod, parasztfelkelés volt a tizenhetedik században. Azt tervezik, hogy a volt plébánián kap helyet... egyebek mellett... az ezzel kapcsolatos dokumentumgyűjtemény.

– Soha nem lesz ott semmi – mondta Růžena.

A hivatalnok hallgatott.

Růžena felállt.

– Április végéig – mondta a hivatalnok.

– Köszönöm a kávé.

Růžena kiment az épület elé, és tudta, hogy lehetetlen tovább harcolni Vladimír könyvtáráért. A rakoveci vandáloktól sikerült megvédenie, ám a határozattal szemben, amit talán sohasem fog kézhez kapni, tehetetlen. Állt a villamosmegállóban az éles tavaszi napfényben, és megpróbálta elképzelni, hogyan magyarázná meg ennek az egyedülálló könyvgyűjteménynek az értelmét és jelentőségét egy olyan gyülekezetnek, amelynek fogalma sem volna róla, mit akart Vladimír. Olyan könyveket keresett és válogatott össze, amelyek a szellemi dermedtséget, megcsontosodottságot, bárgyú egyértelműségét példázták, ami azt hiszi magáról, hogy képes volt megregulázni az életet azzal, hogy megnevezte és beskatulyázta, az emberi butaság, ízléstelenség, otrombaság és trágárság bizonyítékait kajtatta és raktározta el, mindez szomorú volt és mulatságos, jelentéktelen és érdekes, de Růžena tudta, hogy bármiféle hivatalnál kegyelemért és könnyítésekért könyörögni pont ennek a gyűjteménynek, ez teljességgel reménytelen és bizonyára abszurd vállalkozás. Kis ideig azzal a gondolattal játszadozott, hogy el is lehetne égetni a könyvtárat, de egyrészt úgy hallotta, hogy a könyvek nehezen égnék, másrészt már egyetlenegy tűzhely sem állt a rendelkezésére, mert a rakoveci sparherd a belső felújítás áldozatául esett.

Nem maradt más, mint az antikváriumba vezetni út. Ismerték ott, emlékeztek rá azokból az időkből, amikor Vladimírral járt oda, aki gyakran segített nekik megszabadulni az elfekvő könyvektől, most őszinte részvétüket fejezték ki, de sokáig hímeztek-hámoztak, míg végre kijelentették, hogy készek elmenni Rakovecbe. Růženának közben mindvégig az volt az érzése, hogy Vladimírt árulja, lázasan töprengett, mit lehetne még megmenteni, de még ha félre is rakná a könyvek egy részét, akkor sem, a jövőben sem tudná hova rakni őket. Mindaz, amit az első selejtezéskor kiválogatott, már ott volt bezsúfolva az új lakásba.

Így aztán csak elfordította a tekintetét, amikor a becsüs az ismerős, százszor újrakötözött, ide-oda vonzott, egyik helyről a másikra cipelt csomagokban turkált.

– Csupa szemét, Přebíková asszony – sóhajtozott közben –, mennyit kínáljak ezért? A megboldogult férje urának fura egy ízlése volt.

– De hát...

– Tudom, tudom, igaza van. Csakhogy ahhoz kéne találnunk egy ugyanolyan... – bolondot, akarta mondani, de az utolsó pillanatban elharapta a mondatot –, valakit, aki a férje urához hasonlóan a ponyvairódlom nagy tisztelője, hogy hajlandó legyen fizetni valamit ezért a gyűjteményért, különben a könyvek zöme egyenesen a zúzdába kerül. Annak a néhány, valóban értékes darabnak az árából még annyi sem jön össze, hogy el tudjuk fuvarozni belőle ezt a ganét itt.

Růžena nem akarta, hogy olyan kinézete legyen a dolognak, mintha az örökségéért harcolna, így hát többnyire hallgatott, különben is valósággal kővé dermedtette, megigézta a férfiak látványa, akik kosárszám hordták ki a furgonba a könyveket, amelyek bizonyos, Vladimír számára nyilvánvaló és egyedülálló módon összetartoztak, és most könyörtelenül lejjebb szállítják az értéküket, már csak azzal is, hogy elszakítják őket egymástól, „tárgykörök” szerint besuvasztják különféle polcokra, vagy egyenesen a papírgyárba küldik, és feloldják őket, hogy szürke ragasztószalagot gyártsanak belőlük. Erősebben érezte, mint Vladimír betegsége idején, ahogy lassan elmegy, távolodik tőle, ahogy kiviszik, ahogy szertefoszlik, ahogy a huzat szétszórja-széthordja az ajtók között és a vadul burjánzó növényekkel benőtt rakoveci lejtőkön. Itt, ezekben a könyvekben, amelyeknek zöme önmagában véve értéktelen, bennük volt megismételhetetlen látásmódja, életműve, keserőségei és felszabadító nevetése, talán mégiscsak megérdemelt volna némi kíméletet és tiszteletet, talán megszólíthatott-megérinthezett volna valakit, vagy támogathatott, esetleg megakadályozhatott volna valamit, ah, nem, mindez már csak az ő tudatában él tovább, s aztán már seholy, talán a világ túlsó végén egy másik ember ugyanerre a gondolatra jut, de nem, ehhez nagyon nagy véletlen kell, ez a könyvtár mindörökké megismételhetetlen marad, akárcsak az ember, aki összeállította. Růžena legszívesebben a falba verte volna a fejét, de hát ilyesmit nem szoktak tenni azok, akiknek a megsárgult, szakadozott, zsírfoltos, összevissza firkált, régi könyveit fuvarozzák el éppen.

Miután leadta a plébános úrnak a kulcsot, csak úgy az ajtóban, hogy ne kelljen végighallgatnia vigasztaló, mentegetődző, gyámoltalan szavait, hazatért barátságosan lakásába, a maradványaihoz annak, ami valaha az ő és Vladimír könyvtára volt. Az ő könyvei természetesen a bestsellerek voltak, Remarque, Bromfield, Hemingway, Sagan, de Kafka is, Böll és Grass, Sinclair Lewis meg Robinson Jeffers. A nagy irodalom iránti rajongását Vladimír némi iróniával szemlélte, szemernyit csipkelődött miatta, mindig tolerálta, ám részleteket csak elnyűtt kincseiből olvasott fel neki. Růžena előhúzta a zsebéből a *Módszertani magyarázatok, elbeszélések és versikék a természettudományok tárgyköréből* című kiadványt, amit az első évben olvastak Rakovecban, és amit éppen ezért megtartott. Fennhangon olvasott, ahogyan a férje szokta.

– Stanislav derék legényke volt. Mivel az iskolában jól tanult, mivel tanítás alatt nyugodtan ült, és egyszer sem lármázott, és az iskolából egyenesen hazasietett, soha nem rakoncátlankodott-csibészkedett, az apukájának és az anyukájának sok öröme telt a kis Stanislavban... Egy szombat délután történt. Ebéd után azt mondta Stanislavnak az apukája: Mivelhogyl jól viselkedsz az iskolában, útközben és idehaza is, ma örömet szerzek neked. Kérd meg anyukádat, hogy öltöztessen fel, elmegyünk a fűvészkertbe. – Stanislav megkérte az anyukáját, hogy öltöztessen fel. Vajon hogyan kérte meg? Amikor elkészült, az apukája vette a kalapját és a botját, és indultak a fűvészkertbe. Hogy mennyi virág volt ott, gyermekeim! Amikor odaértek, Stanislav köszönt a kertésznek, aki éppen a virágokat locsolta.

– Ez aztán az udvarias fiúcska – mondta a kertész – milyen szépen tud köszönni. Örömet kell szerezniem neki. – És kiválasztott néhány szál szép, piros, sárga és kék virágot, leszakította őket, és odaadta Stanislavnak. Stanislav nagyon örült nekik. Ám ekkor eszébe jutott az anyukája, aki nem jöhetett velük a fűvészkertbe, mert sok dolga volt otthon.

– Apukám – szól Stanislav – kiválasztom a virágok közül a legszebbeket, és odaadom anyukámnak. – Jó gyerek vagy – dicsérte meg az apukája. – Stanislav – teszi hozzá a kertész –, így, hogy nincs összekötve, nem adhatod oda az anyukádnak, várj csak, tüstént megmutatom neked, hogyan köthetjük csokorba. – A kertész elvette Stanislavtól a virágokat, és elrendezte őket úgy, hogy középen volt a legpirosabb, köröskörül meg csupa kék és sárga virág. És miután elrendezte őket, fogta a zsineget, és összekötötte.

– Így ni, kis Stanislav, csokorba kötöttem neked a virágokat, meglátod, mennyire örül majd neki az anyukád! – Stanislav köszönetet mondott a kertésznek. A kertésznek tetszett, hogy Stanislav ilyen szépen megköszön mindent, és azt mondta: – Azért, mert ilyen szépen megköszön mindent, kapsz tőlem még valamit, aminek örülni fogsz. Gyere velem! – Elvezette Stanislavot a kert végében álló házikójába, és egy kis koszorút adott neki. – Jé, ezt Boženkának adom majd – ujjongott Stanislav –, mennyire fog örülni a koszorúnak. – És ismét illedelmesen köszönetet mondott.

Amikor hazaértek, Stanislav odaadta az anyukájának a csokrot, a húgocskájának pedig a koszorút. Képzeltetik, micsoda öröme telt mindenkinek ebben a kisfiúban, aki nem feledkezik meg az anyukájáról, sem a húgocskájáról, sem másról, aki gondját viseli. Milyen volt a kis Stanislav?

– A kis Stanislav, kérem szépen, ütődött volt – hallotta Růžena Vladimír hangját és nevetését, és megértette, hogy Vladimír ezekkel a könyvekkel és történetekkel egész életében önmagát nevelte ki, mert ő maga volt ez a jóra való, naiv, készséges, lelkes, gyámoltalan fiú, akinek a hátán felkapaszkodva mások csináltak karriert. Egyszeriben érezte a jelenlétét ebben az idegen, új lakásban is, mintha ezzel a mélabús, kiszínezett, valószerűtlen elbeszéléssel visszatért volna, hogy ironikusan mosolyogva megbocsássa neki és világnak is, amit a könyvtárával művelt, a könyvtárával, egyetlen – most már tökéletesen fölösleges – védőbástyájával.

FORDÍTOTTA V. DETRE ZSUZSA

Mándy Stefánia

MITRALIS

*a billentyű ma leütött
a végtelent így megkerülve
egyfolytában harangozok
a boldog úton menekülve*

*tudod milyen a boldog út?
az örökösen készületlen
a minden percben megtanult
a megismerni lehetetlen*

*a fordulón fát ültetek
gyümölcsoltó a jövendőnek
jósoljanak a fellegek
tág holdudvart az elmenőnek*

*a holdudvarban karnevál
s mire a maszkok mind lehullnak
középen kettő megáll
arcaik egymásba múlnak*

VÉSZBEN

erdőn mezőn versenyfutás van
világa vesztett ég alatt
az iskolákat mind bezárták
és tüntetnek a csecsemők
agyat kontroll helyettesít ma
üres rubrikák pontosak
kitöltve szellemük hiányát
bosszú borzolta üstökök
haj mindig óta hogyha baj van
fortyog a kis magyar katlan
szabad csak az ki száműzött
felkel a nap a senkiföldjén
boldog lehet ki szembe néz
a vészben ami mindig eljön
a vég óráján légy vitéz
harapd ketté a semmi láncát
s pattanj magasba míg lehet
ünnepet ront ki átkozódik
vezesd a fénybe sereged

Orbán János Dénes

ISTEN SZAGA

Fától fáig lopóztam lesben állván,
ha dúvad tévedt arra, meglapultam.
Csúsztam, másztam, remélve: nem talál rám,
kit erdő szélén hagytam, ó, a múltam.
Hittem, holott nyomára nem találtam,
látszat csupán a tetszhalál köröttem,
kerestem hát óvatosan, de bátran,
üldöztem őt, magam is üldözöttem.
Fohászzkodtam: a gyöngé test kitarson
ezüst s aranyfák közt, hol durva ágak
éles késként faragták újra arcom,
hogy a gyémánterdőre rátaláljak,
hol átsuhanna tükrön túli térbe,
keresné több eséllyel őt a másom,
konok árnyként csalárdul csalva lépre
a látomáson túli pusztaságon.

Gázoltam, ó, öröknek vélt jelenben,
még hittem abban, bárki rátalálhat,
s magamba szívom egyszer, önfeledten,
foszlányát édes, rothadó szagának.

SEGÍTS SZAVADRA LELNEM

Ó, dzsukel beköpő,
vamzer masnikötő –
balhéztam, markecoltam!
Sosem lettem ajser:
kapcarej, jassz, kajfer,
ganef, hímrinyó voltam,
brancsban mindig vatta.
Hesszül leszívátva
kaptárba sóheroltak.

Ó jaj, görény téglák
 baknink mőszerolták,
 bevírtottak minket!
 Kampec házerbalhé –
 deklík, fő- meg alhé;
 de csak rám vertek cinket.
 Tyurmában ki lötyög,
 megint vagyok köcsög,
 csicskázok genny csóringert.

Ó, mázsa van olló!
 Micsa girnyó pondró
 lesznek ha tré a hajlak!
 Hangosfőzeléktől
 slisszerektől, léttől
 majd hogy herótot kapjak!
 Jaj, brunyálom mind le,
 télakolok blindre!
 Zsarvak felhőre raknak.

Recrementum:

test börtönébe' lelkem
 nem tudni égi zsargon
 segíts szavadra lelnem
 a törvényt újravarrnom

HA MIT MÉG HÁTRAHAGYUNK

ha nem is értitek
 mint hómezőn a vadlúd
 ha mit még hátrahagynunk
 fakuló képeket

Kányádi Sándor

mint mezőn a vadnyúl
 a kép s a képkeret
 a foltos képzelet
 ha mit még hátrahagynunk

mint hómezőn a vadnyúl
 ha megfehéredett
 a fehér négyzetet
 ha mit még hátrahagynunk

mint hómezőn a vadnyúl
 a gyáva képzelet
 ha mit még hátrahagynunk
 egy üres képkeret

TÉGED HOGY ABBAHAGYNI

éremény

a hold ma sápadt porcelán
 körötte égi gallér
 szint' elfedné de fénye lám
 eléri még az allét
 csillagjegyek ó hangja gyúl
 az ében ég a kotta
 és fénylő partitúra hull
 egy ondolált kokottra
 pezsgővel nyitható lakat
 önzetlen bolt a mellén
 úgy feszül rám az éjszaka
 mint könnyű gyapjumellény
 hajamba túrni halk szelet
 ó fáradt szürke masni
 hogy nem tudom hogy nem lehet
 téged hogy abbahagyni
 a párfömöt lám elnyeli
 nyáladzó száj a hónalj
 s a lelkem gázlánggal teli
 mit meggyújt most az óhaj
 és utcalámpa két szemem
 de mégsem észrevettem
 hogy nem tudom hogy mégse nem
 bár hosszabb mint szonettben
 a férj a ház mind vakon
 szemén hályog roléta
 az óra út s a balkonon
 most koccan épp a létra

szerelmem mint a vackor
 érzelgek ó be kásás
 hogy érted most ha akkor
 ha már a szívbe ásás
 nehogy maradna magnyi
 ó kérlelérhetetlen
 téged hogy abbahagyni
 e hosszabb mint szonettben

a hold ma pállott porcelán
 de éri még az allét
 és gázláng ég a szemben ám
 a lélek lába ballép
 ébred a szél nyakamba tép
 ó fojtó durva masni
 és nem tudom és nem ma még
 téged hogy abbahagyni

JOLÁN

Ki tiltja meg, hogy jövet-menet
elmondjam, mi bánt?
Nagyon szeretném agyba-főbe gyakni
Jolánt.

Szeretném, ha velőig szópna, és
– hová nem lát be férje, gyermeke –
hétköznapijában lenne néha rés,
mit berendeznénk, a Jolán meg én
– egy kétszereplős obszcén kisregény,
hétköznapiok részében szűk lakás,
ahol a négy fal az idő,
és a tető
a hallgatás,
s a közrezárt tér változó,
hol szűk, hol tágasabb,
néha egy röpke kávé,
néha egy munkanap.

Ki megtiltaná, nem tudja, milyen
ez az állapot.
Ó, nyalnám, falnám, becézni,
úgy ütém, verném,
akár egy állatot.
És vergelődne boldogan Jolán
asztalra, fűtőtestre
terített pongyolán.

Egy futó ebéd, kávé, egy baszás,
két főszereplő, a Jolán meg én,
hétköznapiok részében szűk lakás,
Isten-rajzolta obszcén képregény.

Halasi Zoltán

PIPITÉR

Ott volt. Csókának hittem. Az ereszbádóg
árnyékos vége. Mintha csipegetne, belépett
az üres képernyő és az ablakvas közti részbe.
Ilyesmit gyakran vélek. S még ilyesmibbeket is.
Maglehet, minden ilyesmit el kéne hessenteni.
De rések mindenütt vannak. Valahogy nem szűnnek.
Huzatosak, efemerek, öntörvényűek.
És a figyelem, vagyis az a testnyi nyitottság,
amit életnek, önvédelemnek vagy tetszőlegesen
akármi másnak szokás nevezni, mint itt a
képernyőn a kurzor, akármilyen ritkásra állítom,
monoton üzemben lüktet. Nem ez a vers.
Még csak nem is a csóka. Vagy pláne a rés.
Hanem az, ami kezdetben szintén vala,
az ürességen kívül persze, az önfeledt hívés.
Valami pregnózis, valami csüggelem-sértés,
ha tetszik: a vélelem szabadsága. Enélkül,
úgy látszik, nem megy, még a semmi se sehová.
És hogy mi volt előbb: a tojás vagy a pipi? Erre
szelíden megkockáztatnám: talán a pipitét.

Schein Gábor

FOROG A TÚZBEN...

*Forog a tűzben, lángokat hurkol.
Ha kinő a kar, visszahúzódik a
láb. Az első emlék az égett hús
szaga, a föld alól ez a dobogás,*

*ahogy cseréli bennem a lelkeket,
levisz egy szálat, meséjébe sző:
„Szénné sült lelkek füstje szállt, és
minden láng föl vitt az égre egy napot.”*

WINTERREISE

*Magad ellen lélegzel. Faragtunk
kőből egy csecsemőt. És mögöttünk
mintha valaki sírna, de nem
találni visszafelé nyomokat. Csak*

*a hó, csak a szél. És ahogy alszik
a kosárban a kő. Vigyázva vidd,
felébred! Lélegezni szakadatlan,
amerre a hó vezet.*

Mennyire lehet matematikus a képzőművész?

PERNECZKY GÉZA

Néhány évvel ezelőtt történt, hogy a ludwighafeni múzeumban nagyszabású kiállítást rendeztek a véletlen és a művészet közös határterületeit felkutató modern törekvések legfontosabb képviselőiből. A sok aleatorika, automatizmus, zen-buddhista effekt, vagy a tudatalatti faggató, illetve a szinkronba állítás módszerét alkalmazó metódus és meglepetés mellől persze nem hiányozhatott ennek a babonás fényű keléktárnak a legfrissebben divatba jött eleme, a káosz-elmélet sem. Egy amerikai művész nő küldte el azokat a grafikai lapokat, amelyek nem voltak mások, mint a Mandelbrot és Julia halmazok végtelen gazdagságú részleteiből kiemelt példák – úgy, ahogy az ilyesmit a káosz-dinamikáról és a fraktálokról szóló könyvek lapjairól ismerjük, illetve, ez esetben kissé fakóbban és esetlenebbül; aképpen, ahogy egy színes tintasugaras nyomtató a művész nő otthonában azokat a komputer képernyőjéről a papírra nyomta.

Mondanom sem kell, hogy csak a félreértések sorozata, illetve a kiállítási intézményeknek és az ott dolgozó művészettörténészeknek a természettudományos kérdésekben való tájékozatlansága magyarázhatta, hogy ezek a nyomatok egy olyan tárlaton szerepelhettek, aminek a címe a „Véletlen mint művészet” volt. A Mandelbrot halmaz ugyanis se nem a véletlenre, sem pedig a művészetre nem szolgálhat sikerült példaként. Egyike a determinált káosz eseteinek, amely – mint ahogy azt a neve is mutatja – olyan sorok és halmazok matematikája, amelyben a véletlennek semmi szerepe nincsen, annál érdekesebb persze, hogy a vizuális látvány, amivel az ilyen fraktálok szolgálnak, mégis a kimeríthetetlenül komplexre és a követhetetlenül bonyolult ad szemléletes példát. És ha a determináció valamint a komplexitás eme látszólagos ellentmondása talán túl is nő a matematikai problémák megszokott keretein, akkor is legfeljebb csak a kísérletező kedvű komputer-grafikus látja hasznát, vagy pedig az elektronikus megjelenítés technika általánosabb kérdései, illetve a filozófia ismeretelméleti fejezetei azok a területek, amelyek tényleg profitálnak a dolgból.

Hadd fűzzek a fenti jellegzetes esethez néhány általánosabb megfigyelést. A káosz-dinamika vizuálisan is megragadható képe nem az első és egyetlen sorokra vagy szekvenciákra bontható formalizmus, amely szokatlan erejű újdonságként vontta magára a figyelmet az utolsó évtizedekben. Az ismétlés és a kvázi-

végteles variálás technikája már régóta ott kopogtat az ajtón. Talán a dzsesszben és a kalligrafikus festészet nyitott kompozíciójú változataiban (Tobey, Pollock) jelentkezett először, de aztán igazán jellegzetes formát csak az ezt követő törekvésekben, és (nem véletlenül) a szigorúbb, a racionálisabb szerkezetű műfajokban alakított ki magának. A konstruktivizmusban gyökerező szeriális formavariációk képviselőire gondolok itt (korai Vasarely), és általában is a Kinetik Art és az Op Art algoritmikusan programozott mozgásformáira és formaszekvenciáira. Logikailag nagyon hasonló szerkezetű szekvenciákkal igyekezett Chomsky is modellezni a mondatok szemantikai fölépítését az általa generatív nyelvészetnek nevezett tudományág kiépítése során. Mindezek a tendenciák egyre gyorsuló tempóban érvényesültek az ötvenes évektől kezdve. Chomsky formalizmusát csakhamar Lindenmayer vette át – most már a növények morfológiájának a leírására. Az egész felerősödő hullám jó példa arra, ahogy egy heurisztikusnak ígérkező módszer egy évtized leforgása alatt mind a képzőművészetben, mind pedig a humán diszciplínákban, illetve a természettudományban teret hódíthat magának.

Egy további állomásnak számíthatott a „generatív algoritmusok” diadalútján az amerikai Minimal Music megjelenése. Mivel az egyes motívumok itt nemcsak „végtelenül sokszor” ismétlődnek, hanem közben az iterációhoz hasonló (bővülő és szűkülő) transzformációkon is átesnek, ez a kompozíciós technika tényleg sokban emlékeztet a lineáris matematikai sorok szerkezetére. Érdeemes megemlíteni még, hogy a Minimal Music zenei technikája mennyire kiemeli a formák időbeli egymásutánjának a struktúráját. Az egész kompozíciós technika tulajdonképpen nem is más, mint a linearitás fonálára felfűzött időegységek egymásból generált, és ezért egymástól csak nagyon kevésbé különböző mintákkal való „megtöltése”. A mániákus ismétlésre és a tér monoton kitöltésére egyébként a képzőművészeti Minimal Art bizonyos változatai is szolgáltattak néhány jó példát (Carl Andre, Donald Judd), sőt még a monokróm festészetnek (vagy Opalka növekvő számok tengeréből festett, és meglehetősen monokróm hatást kiadó konceptuális táblaképeinek) is elképzelhető egy olyan aspektusa, amely az algoritmikus komponálás szerepét hangsúlyozza. Az egész lineáris monotónia végső soron Málévics „fehér szuprematizmusára” vezethető vissza, vagyis arra a festészeti alapállásra, amely nem a háttérből kiemelt objektumokkal dolgozik, hanem magának a háttérnek a ritmizálásával, motívumokra tördelésével és kvantálásával ér el hatást (ennek legtokéletesebb változatára Málévics tanítványa, Strzemiński adott példát az „unista” képeivel).

Mindez persze még belefér a lineáris matematika adta asszociációs keretbe. Ami viszont igazán érdekes lenne, vagyis a nem-lineáris sorok dinamikája, az valami teljesen más dolog. Aki vette már magának a fáradságot, hogy utána olvasson a szakirodalomban, az tudja, hogy a legelemibb nem-lineáris szekvenciák is mennyire hajlamosak arra, hogy az általuk leírt arányok azonnal az exponenciális léptékváltás dimenzióiba szökjenek át. Ami azt jelenti, hogy a hűséges leképezésükhöz szükséges anyag (tér, intervallum stb.) kiterjedése is már az első iterációknál az egy, tíz, száz, ezer... és-így-tovább nagyságrendek közt kell, hogy lépegesen – vajon miféle képzőművészeti technika vagy zenei hangzásképzés lenne képes arra, hogy ezeket a léptékváltásokat makroszkopikus arányú képpé, egységes benyomást keltő és jól felfogható emberi élménnyé alakítsa át? Nyilvánvaló itt a számokkal való operálás abszolút fölénye, illetve az elektronikus megjelenítés pixel-technikájának a majdnem egyedülálló alkalmassága, és talán még inkább az a fogás, amivel a fraktálképekben rejtőző exponenciális léptékváltásokat a monitoron megmutatjuk: nem a fizikai dimenziók növekedésével, hanem a színnek szekvenciájának a halványuló vagy mélyülő tónusaival jelezzük a dinamikus változást. Nem véletlen tehát, hogy a fraktálképek oly szorosan összenőttek a komputer-technikával, hiszen nemcsak az elvégzendő matematikai műveletek milliószeres szekvenciája, hanem a megjelenítés során szükséges léptékváltás hasonló arányú komplexitása is az elektronikus média segítségével kiált.

Ha ennél hagyományosabb technikával foglalkozunk, és papírt s ceruzát, illetve a mindennapi gyakorlathoz közelálló makroszkopikus formákat és egyszerűbb (például fekete-fehér vonalrajzot alkalmazó) nyomdatechnikát képzelünk magunk elé, és így akarunk dolgozni, akkor legalább a kaoszindinamika jellegzetesen bonyolult komponensét, a perióduskettőzést, és a vele járó látszólagos irracionálisizmust, az ún. kaotikus rezsim megjelenését kell elkerülnünk. Ez persze visszalépés a nem-lineáris matematika izgalmaival a szelédőbb tájakra, de éppen a már említett Lindenmayer féle L-system fraktálok kínálnak mégis meg lehetőséget magas szinten ilyen kompromisszumos megoldást.

*

Pár szót erről a fraktálcsládról.

A Chomskytól átvett és továbbfejlesztett formalizmus, amelyet a nemzetközi irodalom "turtle methode"-nak (teknősbéka módszernek) nevez, és amely egyszerű egyenes szakaszokból és szögekből álló kódnak (a papíron így látjuk: grafikai formának) a négyzetesen bővülő ismétlésből áll, nagyon elemi matematikával is megelégszik, mert tulajdonképpen csak egy additív módszer. És igaz ugyan, hogy éppen ezért nélkülözi a kaoszindinamika sok jellegzetes vonását (nincsen benne perióduskettőzés, és hiányzik a kezdeti feltételekre való ellenőrizhetetlenül kis léptékű érzékenység is – ezt az érzékenységet nevezik egyébként pillangó-effektusnak), ezzel szemben azonban ezeknek az „attraktorra” vagy bonyolult vonalhálóra terebélyesedő egyszerűbb rekurzív fraktáloknak is meg van a maguk varázsos dinamikájuk és előre nem látható fantasztikus formagazdagságuk. Ha pedig a képzőművészet szerényebb igényeivel (helyesebb persze így fogalmazni: makroszkopikus dimenziókhoz szokott szemléletmódjával) közeledünk hozzájuk, akkor azt mondhatjuk el róluk, hogy

határterületnek tekinthetők az euklideszi geometriából is jól ismert formák, azok transzformációi, valamint a „szabad szemmel” már nem követhető, a megszokott szemlélettel elkanyarodó bonyolultabb fraktálgeometriai jellegzetességek között. Az L-system fraktálokon ugyanis olyan transzformációk is végrehajthatók, amelyek során azok akár meg is szűnhetnek fraktáloknak lenni – noha még ilyenkor is érvényes rájuk, hogy algoritmikusan generált geometriai alakzatok.

Hadd fordítsam le ezt a megállapítást a művészettörténész (és a laikus olvasó) prózaibb nyelvére: tulajdonképpen minden fraktálalakzatot elvben a végtelenségig kellene iterálnunk, azaz a kiindulópontul szolgáló formulában rejlő műveleti utasításokat a végtelenségig kellene megismételni ahhoz, hogy a fraktál tényleg „elkészüljön”. Ekkor a vonal követhetetlenül finom rezgésre, a sík végtelen filigrán szítává, a testek pedig porrá foszlóan áttört szivacsá válnának. Ez az ideális tökéletesség elmerülése a végtelenül kicsiny arányok világában azonban csak gondolati aktus, hiszen nem valósítható meg sem a matematika gyakorlatában (ahol az idő és a technika végessége állja ennek útját), sem pedig a fizikai világban (ahol meg az atomok és a szubatomi részecskék küszöbének az elérése teszi lehetetlenné a további felaprózást). Valahányszor tehát egy-egy könyv oldalain fraktálképeket látunk, azok mindig csak megközelítések, mindig csak „elkezdett” fraktálok, és éppen az L-systemhez tartozó fraktálok esetében jellemző, hogy rendszerint csak az első négy-öt, esetleg hat-nyolc iterációig jutunk el a munkánkkel – a rendelkezésünkre álló egyszerűbb számítási eszközökkel nehéz lenne (de a szemléltetés számára fölösleges is) tovább pontosítani a fraktálkép újabb léptékváltással pontosított részleteinek a kiszámítását.

Ez a tökéletlenség teljesen érdektelen a matematikus számára, nem zavarja őt, ugyanis rég megszokta már, hogy szimbólumokkal dolgozzon (a π -t is „késznek”, valóságosnak tekinti, noha soha nem írja ki a végtelen sok tizedestört jegyét). Más a helyzet a vizuális megismerés és a képzőművészeti szakterületein. Itt is érvényes a szimbolikus ábrázolás szerepe, de más ennek a szimbolikának a motívációja. A képzőművészet sok ezer éves története folyamán ugyanis csak kivételes esetekben fordult eddig elő, hogy a művészet magával az ábrázolt tárggyal „ábrázolta”, jelölte volna a témáját. Jelölt és jelölő között mindig különbség feszül, a műalkotás csak nyelvi szimbólum, csak redukált valóság. Persze nem mindegy, hogy miként redukálunk. A művészi redukció képes kell, hogy legyen olyan többlettartalmak közvetítésére is, amelyeket az eredeti tárgy még nem birtokolt.

Ezt a minőségi különbséget is biztosító redukciót és távollágtartást nélkülözöm akkor, amikor képzőművészet címszó alatt csupán egy-az-egyben reprodukált fraktálképeket látok. És az ilyen fajta redukció lehetőségét érzem közelebb akkor, amikor a fraktálképek nyilvánvaló tökéletlensége (például az euklideszi geometriához közelebb maradó vázlatos vonalassága) eleve arra figyelmeztet: ez még nem fraktál, hanem csak modellje mindannak, amit a szó jelent, és egyúttal megidézésre annak, hogy milyen nyomot hagyott maga után a kultúra területén, miféle szemléletmódot teremtett meg a mindennapok világában ez a matematikán túlemelkedő fogalom.

Már vannak ilyen képzőművészeti alkotások. Hogy magyar példánál maradjak, hadd említsem meg az „Árnyékkötők” csoportjához tartozó Szász János nevét, aki a Kas-

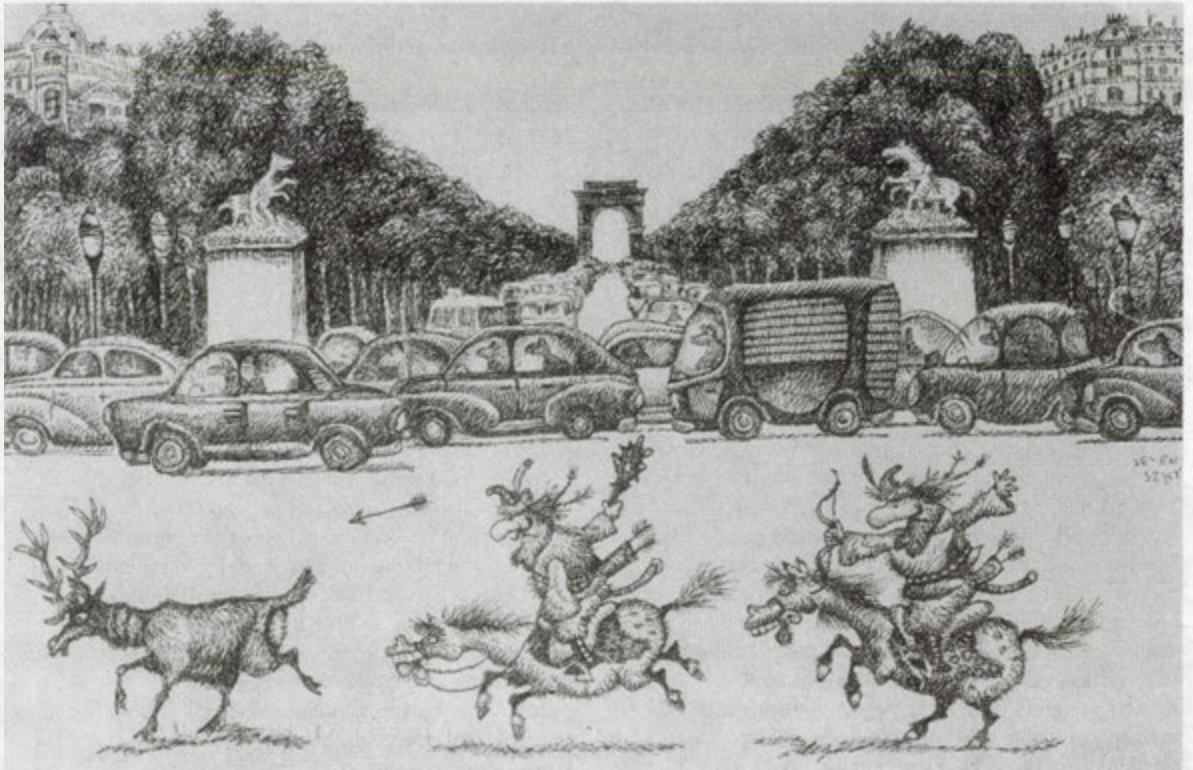
sákon át Málevicsig visszanyúló geometrikus absztrakció szellemében fest képeket – amelyek azonban minden egyszerűségük és puritán szűkszavúságuk ellenére is a káosz-dinamika jegyeit viselik magukon. Iterált alakzatokra utaló olajfestmények, melyek olyan kompozíciós sémával rendelkeznek, amelyeknek a léptékváltástól független önhasznosság a lényegük. Mások bizonyára más példákat tudnának mondani. Ha összegyűjtenénk az ilyen alkotásokat, akkor valószínűleg úgy találnánk, hogy ami a művészek személye és egyéni stílusa fölé emelkedve összeköti őket, az talán nem is annyira a matematika vagy a fraktálgeometria szeretete (jóllehet szerepet játszhat a művek megalkotásakor ez is), hanem mindenekelőtt egyfajta etikus magatartás, bizonyos fajta intellektuális teljesítmények tisztelése, és a bennük megfogalmazott ideák vállalása. Ha akármilyen is mondhatnám, hogy egyfajta nonkonformista utópia kimunkálása.

Mit keres itt ez a szó, hogy nonkonformizmus? Nos, a szabályos fraktálok szépsége és intellektuális érdekessége nem a természet műve, hanem a természet jelenségeiből absztrahált törvények ismerete, illetve ezek kamatoztatása, magyarul: az analitikus gondolkodás terméke. Noha igaz az, hogy a természeti világ alakzatai túlnyomórészt fraktális jellegűek, a természet fraktáljai mégis teli vannak a véletlenek és a statisztikus elosztású kölcsönhatások „szennyeződéseivel”. Így érthető, hogy a világban járva-kelve miért van az, hogy sokszor csak

„csúnya”, vagy legalább is jellegtelen és szabálytalan alakú fraktálokat találunk. Megint meg kell ismételnem tehát: az a képanyag, amit a fraktálgeometriai szakkönyvek elénk tárnak, idealizált, és többnyire úgy aránylik a természeti valósághoz, mint egy tökéletes arányú dór oszlop az őserdő fáihoz. Általában azonban az őserdő a divat, és így egyáltalán nem magától értetődő, ha ilyen körülmények között valaki még mindig (vagy már megint) az ideális oszlopok arányain dolgozik.

A káosz-dinamika és a fraktálképek konjunktúrája és a népszerűbb publikációkból dagasztott média-dömping gyakran vetítette már elénk azt a csábító képet, amely körülbelül arról szól, hogy a komputeren generált újdonságokat meglovagolva talán valami mesebeli várba érkezünk majd el (ide tartozik a virtuális valósággal kapcsolatos marketing hadjárat is). Ez a kép biztos, hogy hamis, hiszen hozzátartozik az új technológiákat kísérő reklámfogásokhoz. Galilei helytállása vagy Leonardo intellektuális kíváncsisága helyett csak a tömegtársadalom idolkái lennének itt a szálláscsinálók (és ne tagadjuk, hogy még Mandelbrot vitathatatlan nagyságára is rávetül egy csipetnyi abból a zavaró árnyékból, ami a mai időknek jobban megfelelő tudós típusának, az Einsteinból és Walt Disneyből összegyúrt marketing-menedzser-polihisztornak felelhet meg).

A szóban forgó nonkonformizmus idealizmusa abban áll, hogy ennél szerényebb, askétikusabb és szolidabb eredményekre törekszik, például, hogy munkájából éppen a Walt Disney-faktort próbálja kikapcsolni. Hogy milyen esélyei vannak a sikerre, az nagyon bizonytalan. E kérdésre majd talán a jövő tudománya és művészete ad választ.

Hohenembs grófnő hátat fordít, avagy búcsú az évszázadtól

(MAGYAR SZEMSZÖGBŐL KÜLFÖLDIEKNEK)

MÁRTON LÁSZLÓ

Arról a viszonyról szeretnék beszélni, amely egy, a huszadik század végén élő magyar író fűzhet a múlt század végén meggyilkolt császárnéhoz, aki egyszersmind magyar királyné is volt, és mindenekelőtt önmaga akart lenni.

Nemrég álmodtam róla; azt álmodtam, hogy palackba zárták, mint az Ezeregyéjszakában a szellemet: – így kezdeném. Ám ez nem álom volt, hanem a valóság része, sivár és nevetséges mozzanat. Éppannyira méltatlan hozzá, amennyire elválaszthatatlan tőle. Bárhogy van is, elkerülhetetlen, hogy a palackkal kezdjem.

Egyik délután fölmentem a budai Várba, a Széchényi Könyvtárba; történetesen ehhez az íráshoz akartam néhány adatnak utánanézni. A várhegy tővében egyszerűen csak megálltam egy kirakat előtt; a kirakatban öt pillantottam meg. Hogy pontosabb legyek: nem öt, hanem egyik híres képmását, Winterhalter művét, annak is egy emblémává merevedett részletét, a szép, fiatal női fejet gyémántdiadémmal – ezt azonban tucatnyi példányban. Az üzlet, amelynek kirakatában pellengérré volt állítva, édeségbolt volt, és a palackok, amelyekre hízelgően festett, szép arca címkeként volt fölragasztva, a „Sissy” nevű tejszínes krémlikőrt tartalmazták.

Először erről kell beszélnem, az ezredvégi tejszínes krémlikőrrel, valamint Romy Schneider filmvászonra álmódott lovasbravúrijairól, ha el akarom kerülni az őszintétlenséget, és nem akarok általánosságokba veszni. Nem elsősorban az érdekel, miért és mennyiben vált Erzsébet alakja giccsessé a köztudatban (elvégre az, ami a XIX. században emblémává dermedt, a XX. században giccsé cukrosodik); inkább arra volnék kíváncsi, hogy korszakunkban, amely az előző korszakok tárgyi és szellemi romhalmaza, értelmezhető-e még Erzsébet uralkodói és emberi sorsa? Az alak stilizáltságán túl, a rá irányuló Erősz túlfeszültségén kívül észlelhető-e még számunkra, amint a személyiség (noha már magányosan, sőt elszigetelten) és a kor mint egész (noha már közvetlenül a széthullás előtt) még egyszer, utoljára találkozik? Egyáltalán: ha megfelelkezünk a közhelyekről és a giccses ábrándké-

pekről, megközelíthetjük-e Erzsébetet, aki a distancia hősnője volt?

Ha választani kellett volna, hogy a palack külső oldalára kerüljön címkeként, vagy öt magát zárják-e a palack belsejébe, minden bizonnyal az utóbbit választottam volna. Űlök a Széchényi Könyvtárban (amely az egykori királyi palotában van berendezve, ahol annak idején az ő lakosztálya is volt), és olvasom a törvénytárban, hogy halála után törvénybe iktatták „a haza jötevő nemtőjének áldásos emlékét” – ha jól értem, a magyar országgyűlés törvényt hozott arról, hogy ő egy angyal; ezáltal, kivételesen, nem a meggyőződés, hanem a teológiai támaszték hiányzik a magasztalásból: a közérzetet a közhellyel találkoztam. Aztán olyasmiket olvasok, hogy 62 alkalommal járt, és összesen 2663 napot töltött Magyarországon, ennek nagy részét Gödöllőn, más részét abban az épületben, amelyet időközben lebombáztak, majd újjáépítettek, más célokra, és ahol a róla szóló könyvet olvasom.

Az épület, ahol adatokat keresek az Erzsébetről frandó tanulmányhoz, létező épület, akár királyi palota, akár nemzeti könyvtár; az ablak, amelyen keresztül a városra nézek, egy létező épület létező ablaka. Ezen a létező ablakon keresztül egy képzelt személy néz egy képzelt városra egy képzelt időpontban – Jókai Mór *A jövő század regénye* című, 1873-ban megjelent munkájának első lapján. Érdemes felidéznünk ezt a koholt pillanatot, és összevetnünk saját valóságos pillanatainkkal.

„Százegy ágyúlövés a gellérthegy fellegvárából jelenté Habsburgi Árpád legmagasabb névnapjának megvirradtát.

Habsburgi Árpád Magyarországnak ez idő szerint dicsőségesen uralkodó királya, nemkülönben a Magyarországgal szövetséges országoknak császára, királya, nagyfejedelem, őrgrofja és a többi.

Huszonhét év előtt – tehát 1925-ben – a római szent Kúria által »honalapító« Árpád a szentek közé emeltetik.

Oka volt a kanonizációnak azon körülmény, miszerint a legmagasabb királyi anya újszülött fiát egyenesen e névre óhajtá kereszteltetni, leghívebb népe iránti rokonszenvének tanújelül.

(...)

Tehát 1952. július 15-én százegy ágyúlövés hirdeté Szent Árpád napjának megvirradtát.

Márton László írása Konstantin Christomanos naplójegyzeteinek a Matthes und Seinz kiadó gondozásában hamarosan megjelenő kiadásához készült. Christomanos Erzsébet királyné görög tanára volt, többször is elkísérte görögországi utazásain. A Hohenembs grófnő nem igazi álnév, hanem a királyné egyik címe, melyet külföldön járva előszeretettel használt.

Öfelségét már nem álmából ébreszték föl az ablakreszkettető üdvördületek. Árpád király nem szokott reggeli öt óráig aludni. Hiszen csak az az idő az övé, amikor az egész világ alszik: a hajnali órák; öfelsége már ekkorra mindennapi hideg vízben fordásával elkészült, azontúl egyórai gyalogsétát végzett a várkertben egyedül, kíséret nélkül, s az első ágyúlövésnél már ismét hálósobájába nyitott ablakában áll, melyről Pestre s a rákosi rónára látni.

Fejedelmi látvány!

A nap éppen ekkor bontakozik ki egy felhőcsoport közül, s éles fényküllőket lövell szét az aranyhomályos égen, s az aranyos alapra látszik rajta rajzolva a nagyszerű város kékes, árnyékos kötömegeivel. Az óriás Duna partjain nagy messzeségben vonul le a pompás paloták sorozata; a hajdani füstökádó gyárak az újpesti telepig vonultak hátra; a soroksári külvárosig hat álló híd igazza le a folyamóriást. (...) Csupán egy óriási jel emelkedik ki magasan a ködök-ből, valamennyi toronynál magasabban: az új »münster«-tornya. (...) Ez a münster is Szent Árpád nevet visel, s a király keresztelésének napján tétetett le alapköve."

Annak, aki 1952-ben lepillantott a porig bombázott budai Várból a Duna másik oldalára, nem egészen ez a „fejedelmi látvány” tárult a szeme elé; ám ehhez – látszólag – semmi köze Erzsébetnek, ehhez nekem van közöm. 1872-ben, amikor Jókai arról álmodozik, hogy majd nyolcvan évvel később a magyar hegemo-

niájú Dunai Monarchia elmagyarosodott uralkodója a ki-robbanó világháborúban megvédi Közép- és Nyugat-Európát (természetesen a magyarokra támaszkodva) az oroszoktól: alig öt év telt el a kiegyezés, egy év a francia–porosz háború óta; a Monarchia az európai stabilitás őrzőjének látszik, a magyar társadalom pedig a politikai konszolidáció, egyszersmind a gazdasági fellendülés eufóriájában él, és szereti a királyt. (A császárt nem szereti, annak ellenére, hogy személyében azonos a királlyal.) Főleg azért szereti a királyt, mert ő a királyné férje, s a királynéért a nemzet egy emberként rajong. A királyné ekkor harmincöt éves és gyönyörű; az iránta érzett kollektív (és persze plátói) szerelem szülte a regényhős, a magyarrá vált Habsburg-uralkodó, II. Árpád, akit természetesen „a legmagasabb királyi anya” nevelt magyarnak. Mindez éppúgy nem visz hozzá közelebb, ahogy a pesti oldalon az a kopott, szürke házakkal szegélyezett, hosszú külvárosi utca sem, amely róla van elnevezve, és ahová a Sztálin hetvenedik születésnapján 70-esre számozott trolibusz viszi az utasokat, egyenesen a Kossuth Lajos térről. Ezt a hosszú, villamos járta utcát Erzsébet királyné útjának hívják. Öt-éves lehettem, amikor elmagyarázták, hogy azért neveztek el utcát róla, mert „jó volt a magyarokhoz”, és mert „megölték”. Nyilvánvaló volt számomra, hogy azért ölték meg, mert a szabadságért harcolt; elvégre akkoriban, a hatvanas években úgy tanultam, hogy „a magyar nép, egész történelme folyamán, a szabadságért küzdött”. Persze, hogy mi a szabadság, az nem volt egészen világos; ám ez a kérdés az idő tájt – legalábbis számomra – nem merült fel.

Ö V A L A T T

A működő ember SZILÁGYI ÁKOS

Nincs szebb dicséret ma szerte Kelet-Európában (beleértve kellős közepit is) a profizmus dicséreténél. Már az „ancien régime” hanyatlásának és bukásának is ez volt az igazi oka: hiányzott belőle a profizmus. Bizony, dilettánsok utazása volt az a történelemben, a gazdaságban, a kultúrában. És a modernitásban minden baj a dilettantizmussal kezdődik. Érezték ezt a dilettánsok is, és utazásuk nem sejtett céljához érve per-dültek egyet tengelyük körül, és profikká változtak át.

„Ez igen, ez profi munka volt!” „Igazi profi a pasas!” – hallani az élet minden színtjén és színterén – csatornatisztítástól a szoftverkészítéstől, pártalapítástól a robbantásos merényletig. A profizmus nem valamely tevékenység értelmének, céljának, tartalmának, hanem eredményességének és sikerességének dicsérete. Maga a tevékenység bármi lehet, a tevékenykedő pedig bárki. Mellékes, hogy valaki a politikában, a bankszférában, az emberölésben vagy a szobafestésben profi. Profi az, aki százszázalékos teljesítményt nyújt, vagyis a leg-rövidebb idő alatt, a legkisebb ráfordítással jut el az adott területen elérhető maximumig. A profi műkötet és a profi műkötök.

Még egy varázsszó az egykor csak „létező”, újabban pedig „működő” Kelet-Európában. Minthogy Kelet-Európában általában semmi nem működött (archívumi iratokból most kell megtudnunk, hogy még az állam terrorgépezete is akadozott, túlpörgött, leállt olykor) minden működés már magában véve

bámulatos és elismerésre méltó, merőben függetlenül attól, minek a működése is voltaképp. A működés modern misztériumába csak most nyerne beavatást a kelet-európaiak. Inkább pusztuljon bele az igazság, csak működjön a világ! Jöhet bármi, ami működik. A Nyugat működik, tehát jöhet. A kapitalizmus működik, a tőke működik, tehát jöhetnek. A Kelet, a kommunizmus, az állam viszont nem működnek, tehát inkább menjenek. Kívül tágasabb!

Mert működésben a nyugalom! Működöm, tehát vagyok. Tehát Nyugat vagyok, kapitalizmus vagyok, tőke vagyok. Ami meg nem működik, annak a működő világon kívül a helye: a történelem elfekvőjében, a társadalom szemétdomján, a látható kultúra láthatatlan bugyraiban, rezervátumokban, haszontalanságok gyűjteményében. A lényeg, hogy ne zavarják a működést. A működő világ oltárán fel kell áldozni mindazt, ami nem működik. Nincs immár kötelesség, derekasság, parancs, erkölcsi jogosultság, becsvágy, csak működés van, s legfeljebb mint e működés előmozdítója, eszköze, eleme létezhet az, ami a régi világból még megmaradt, s ezen a módon funkcionálissá tehető. Légy funkcionális! A tél betoppant már... Működő társadalom kell – működő emberekkel. (Persze, azért olykor némi működő tőke sem árt.) Kérdezd meg magadtól: működő ember vagy-e? Nézz bele működésedbe, és kérdezd meg: nem lehetne-e még jobban, még pontosabban, még hatékonyabban? Figyelem! Nem együttműködésedet kérik. Elég, ha működőképes vagy és működsz. Nyilvánvaló például, hogy a szegények vagy a nyugdíjasok nem működőképesek. Nem működőképes a „harmadik világ”. Nem működőképesek a szociális ellátó rendszerek. Nem működőképesek a munkanélküliek. Fölmerül a kérdés, mi legyen velük? A válasz újabb működések sora, amelyek a nem-működőket szak-

Első benyomásaim, amelyekre vissza tudok emlékezni, mégis összekapcsolják a szabadság fogalmát (vagy inkább hangalakját?) Erzsébet nevével. Ugyanabban az évben, amikor a 70-es trolibuszon először betűztem ki Erzsébet nevét, újjáépítették, és átadták a forgalomnak a húsz évvel korábban felrobbantott Erzsébet hidat. A híd, amikor először láttam, még vérvörös volt (elmagyarázták, hogy a miniumtól), néhány héttel később fehér lett – a neve azonban nem változott. Nem úgy, mint a tőle délre futó Ferenc József hídnak, amelyet a diktatúra kezdetén átkezeszteltek Szabadság híd névre. Amikor pedig azt is megtudtam, hogy az Erzsébet híd északi szomszédja a Lánchíd, a budapesti hidak hiánytalan világmagyaroztató álltak össze. Jobbra Lánchíd, balra Szabadság, középen Erzsébet. Sőt a Szabadságtól még balra van még egy híd, a Petőfi híd, amely a szabadság költőjéről van elnevezve. Petőfi Sándor (1823–1849), mielőtt menekülés közben a kozákok lekasabolták volna, több versében is megírta, hogy minden Láncot össze kell törni, és hogy a Szabadságot még a Szerelmet is feláldozza, pedig a Szerelemért hajlandó feláldozni az életét. Ezenkívül arra is biztatta olvasóit, hogy akasszák fel a királyokat. Hogy a királynékat is fel kell-e akasztani, arról nem nyilatkozott; ez az eshetőség valószínűleg nem jutott eszébe.

Gyermekkorom jelentős részét a 70-es trolibuszon töltöttem; házunk előtt volt a megállója. Házunk fala piszkosszürke volt, és tele golyónyomokkal; két évtized telt el a háború, nem egészen egy évtized a levert forradalom után. Az a városnegyed, ahol gyerekkoromban éltem, a

VII. kerület (Erzsébetvárosnak hívják), a múlt század utolsó évtizedében épült fel, gyorsan és magabiztosan – azokban a hónapokban, amikor Christomanos a naplóját írta. A város világvárosnak épült: egy magabiztos (illetve bizonytalanságát zajosan leplező) ország rendezett, pompás fővárosának; én, alig hetven évvel később, egy szovjet csatlósállam félig szétlőtt, félig szétmállott szocialista-realista székhelyén kezdtem ismerkedni azzal, amit jobb híján életnek nevezünk. A 70-es trolibusz körülbelül harminc perc alatt szállított el az V. kerületből, Kossuth Lajostól, aki a Habsburg-dinasztia legádázabb ellensége volt, a XIV. kerületbe, Erzsébet királynéhoz, aki Ferenc József császárnak volt a felesége. Elindult a Kossuth Lajos térről, végiggördült a Kálmán Imréről elnevezett utcán, akinek operettjeiből bújt elő Romy Schneider és a tejszínes krémlikőr is; keresztezte az Andrássy utat, amelynek nevadójáról egy-két dolgot el kell majd mondanom, és amelyet akkoriban Népköztársaság útjának hívtak; aztán befordult a Majakovszkij utcába, és keresztezte a Lenin körutat, amelyek névadóiról ezáltal fölösleges volna beszélnem; végighaladt a Damjanich utcán, amely egy 1849-ben kivégzett lázadó honvéd tábornokról van elnevezve; keresztezte a Dózsa György utat, amely egy 1514-ben kivégzett lázadó parasztvezérről van elnevezve; elhaladt az 1956-os forradalomban ledöntött Sztálin-szobor üres helye mellett, majd megérkezett Erzsébet királynéhoz. Az idő tájt a forradalmat ellenforradalomnak nevezték; Andrássy Gyula grófot, akibe Erzsébet királyné szerelmes volt, Népköztársaságnak; és Ferenc József császárt, aki Erzsébet

szertü működés tárgyává és terepévé teszik, és a nagy egész működése érdekében működtetni kezdik a működésképtelenség problémáját. Nincs szükség többé szolidaritásra, igazságosságra, megváltásra, mindenhez működőképesség kell csupán. A működőképesség éppoly formális kategória, mint a profizmus vagy a vitalitás, és éppen ezért lehetnek a posztmodernitás színtelen-szagtalan ideologikumának médiumai. „Nem tudom, mi az, ami van, és azt sem tudom, hogyan lehetséges. Őszintén szólva azonban ez nem is nagyon érdekel. Tény, hogy a dolog működik. S ezzel minden meg van mondva. Ami nem működik, arról nem lehet beszélni.” Így működik például a fej, ha működése elé nem gördít akadályokat – szakszerítlenül! – a gondolat.

De hát régen talán nem működött világ? Persze, régen is működött valahogy, csak nem a formális racionalitás megbízható szakmai kritériumai szerint, nem profi módon, hanem összevissza, kiszámíthatatlanul, meg-megállva, hol fent, hol lent, hol istennel, hol hatalommal, hol vérrel, hol verítékkal, mindenestre nem úgy, mint egy svájci óra vagy egy HP deszket, nem oly precízen és megbízhatóan, ahogy a világot a modern apparátusok gépezetei működtetik, már ahol, és már ameddig. A világ régen szellemileg működött, vallásilag vagy ideológiailag, utziók, üdvígéretetek, szenvedélyek, kín és szenvedés, rajongás és hit működtették, ha ugyan a „működés” szó ez esetben helyénvaló. Csoda-e, ha ebbéli állapotában nem is működésként, hanem létezésként tudta csak elgondolni magát, mármint ama nevezetes koponyákban, melyekben az idő szerint a világ metafizikává kocsonyásodhatott.

Nos, ennek a létezésnek immáron befellegzett. Helyette működés van/lesz és nyugalom. Minél működőképesebb valaki, azaz minél inkább megközelíti a gép eszményét, annál na-

gyobb bensejében a szép, új üresség. Egy napon talán, ha már semmi más nem lesz működésen kívül, e sok kicsi úr majd egyetlen úrré egyesül. S mi kívül, bévül is az lesz, semmi más. Bár ez az eszményi végállapot éppoly elérhetetlen, amilyen elérhetetlen az eszményi kezdet, ahová a szerencsétlenek egykor visszavágytak. De hát nem is azért vagyunk ezen a világon, hogy elérjünk valahová, hanem azért, hogy működjünk – erőnk szerint a legnemesbékért!

A lázadó ember után eljött hát végre a működő ember ideje is, és eszményét egyelőre a profi testesíti meg világunkban. Ezért is lehet működő világunk hőse összes hiposztázisában – a profi. Nem, nem korunk hőse természetesen. A profi nem korban él (nemhogy történelmi kora, de még életkora sincs). Mindegy neki hol és mikor, professzionális célját bárhol és bármely korban teljesíti, ha megbízást kap, és magával viheti profi szerszámait. A történelem a profinak éppoly kevéssé lehet vonatkoztatási pontja, mint Isten, az Igazság vagy az Egzisztencia. A profi a tényvilág hőse. Ebben a világban nem kellemetlenkedik, nem téveszt meg, nem ejt rabul, nem gyötör többé senkit a szellem. Nem a szellem alkotja ezt a világot, amely így legfeljebb metaforikus értelemben világ. (Legalábbis addig, amíg akad valami, amit valamiért – pusztá megzsokásból, hagyománytiszteltetből stb. – világnak fognak nevezni.) Ha a profi működése zavartalan és eredményes, csakis azért, mert gondolati kitérők, erkölcsi engedmények, szellemi tétováság nélkül szívósan és könyörtelenül a célra tör. A profi – bármiről legyen is szó – mindig könyörtelen. Hősiessége épp ebben áll. A profi ugyanis nem a világ küldötte, hanem a működésé, és így nem is a világot, hanem a működést hivatott megmenteni. Könyörtelenségében elképzelhető alakot ölt, kvázi-individuális megszállottsággá, regényessé és

királyné férje volt, Szabadságnak. Mindezek, mint mondtam, szilárd és hézagatlan világmagyarázattá álltak össze. Nekem legalábbis nem tűnt fel, mennyi lázadásról, felkelésről és forradalomról van szó; mennyi szabadságküzdélem, és mind-mind kudarcra van ítélve; holott úgy tanultam, hogy az a világ, amelyben élünk, a megvalósult szabadság birodalmához tartozik. Nem tűnt fel sem az értékek teljes zűrzavara, sem az értékek teljes történelmi meghatározottsága, amely úgy viszonyul a belekalkulált felejtéshez, mint e magyar szabadságküzdelmek a beléjük kalkulált kudarchoz. Ahogyan arra az apró furcsaságra is csak felnőtként lettem figyelmes, hogy az uralkodót Ferenc József császárnak, hitvesét azonban Erzsébet királynénak szokás nevezni.

Erről a zűrzavarról van szó, és erről volt szó az előző évszázad végén is Magyarországon. Ugyanúgy szeretni és tisztelni Kossuth Lajost, a dinasztia ellenségét, mint Ferenc Józsefet, aki az 1867-es kiegyezés után a legitim királyi hatalom megtestesítője és az alkotmányosság élő garanciája volt. Sőt: nemcsak ugyanúgy szeretni és tisztelni, hanem egybe is mosni őket; mintha e két férfiú törekvései ugyanarra irányulnának, és nagyjából ugyanazt jelentenék. Elhinni azt, ami nem volt igaz: hogy Magyarország egyfelől nagyhatalom, a Monarchia része, másfelől viszont mint alkotmányos királyság, Ausztriától független, önálló állam. Elhinni azt, hogy az 1867-es koro-

názás az 1848-as forradalom győzelmét jelenti: Andrásy, akit forradalmi szereplése miatt 1851-ben *in effigie* felakasztottak, tizenhat évvel később megkoronázta Ferenc Józsefet és Erzsébetet – mint magyar miniszterelnök. A múlt század végén a magyar politikai elit Ausztriával szemben úgy lépett fel, mintha egy „kulturálműveltség” képviselne; a Magyarországon élő nemzetiségektől viszont az „állam-nemzetnek” járó lojalitást követelte meg. Volt egy történelmi pillanat, amikor az egész magyar társadalom többé-kevésbé ösztönösen hitt benne, hogy egymással homlokegyenest ellenkező dolgok összebékíthetők, s hogy erre az összebékítésre felelős politizálást lehet építeni. Nemzeti függetlenség, illetve a függetlenség fikciójának gögös fitogtatása; de azért integráció Európába a Monarchián keresztül. Jogegyenlőség, polgárosodás, haladás; de azért a „barbár etnikai tudatból” eredő nemesi fensőbbesség, és makacs, önző ragaszkodás a kiváltságokhoz. Büszkének lenni, sőt nemzeti ideológiát alapítani rá, hogy a „honfoglaló” magyarok a IX. század végén leigázták a Kárpát-medencében élő szlávokat, és végigrabolták Nyugat-Európát; de azért arról ábrándozni, hogy Árpád fejedelmet Rómában szentté avatják.

Ám ez az illúzió csak később, a XIX. század utolsó évtizedében üresedett ki teljesen, és csak egy még későbbi nézőpontból látszik nyilvánvaló hazugságnak. Volt egy pillanat, az 1867-es kiegyezést követő tíz-tizenöt év, amikor az összebékítések illúziója, ha nem volt is igaz, rendelkezett a hitelességnek annyi mozzanatával, hogy jóhiszeműen el lehessen fogadni; s ha ez így van, nagyrészt Erzsébet szemé-

érdekessé válik a működés könyörtelensége. Könyörtelen, mint egy gép, noha a tömegkultúra mítoszai állati vitalitással ruházzák fel, hogy sztorija lebilincselő, alakja impozáns, végsőleg tehát profi módon működtethető legyen. A profi-hős egyetlen epiteton ornansa – a „könyörtelen”. A profi profizmus épp abban áll, hogy könyörtelenül megtisztítja a szakmaiság terepét mindenféle oda nem illő, nem szakmai (például erkölcsi, érzelmi, vallási, spekulatív) megfontolástól és szemponttól. Működni muszáj. A működés működik, és működni akar. A profitól minden idegen, ami nem működik. Az emberi és a szakmai szempontok érintkezése az összezagyválódás veszélyét rejti magában. A profizmus mint a civilizációs folyamat végeredménye azt a csodás képességünket jelenti, amellyel kikezdehetetlen és világos határt tudunk magunkban vonni a gépi és az emberi között. Idáig vagyok/leszek gép, innen kezdve pedig ember. A határt nem valamilyen eleve rögzített, közös szellemi norma, hanem – profi módon – a funkcionalitás és maga a működő ember szabja meg: helyzetenként, esetenként mindig máshol. Ne zagyvöld össze a dolgokat! Mert az a működés rovására megy.

Régi dolgok ezek, ám egy újszülöttnék – s Oroszország bizonyos értelemben ma újszülött – minden dolog új. Nos, mióta Oroszországban is szabad a Gazda, azaz megjelent a vállalkozó szellem a szabad piacon, ahol mindent szabad, azt is, amit nem, az emberölés az egyik legvirágzóbb iparág és legkeresettebb szolgáltatás (a szexipar és erotikus szolgáltatások mellett természetesen). S mert a dolognak működni kell, jönnek az igazi profik! Jönnek az „elbocsátott légió” soraiból, a hadseregből, a KGB-ből, az orosz alvilágból, a munkanélküliek tömegeiből, lentről és fentről, jönnek, hogy megalapozzák a szakma jó hírért, s megteremtsék az orosz killer be-

csületét az egész világon. Igen hölgyeim és uraim, jól hallották, a killereket. Két „l”-rel, ahogy ez az angol jövevényszó – sok száz társával egyetemben – az orosz nyelv fennem zúgó rengetegében pár éve meghonosodott, és máris új jelentésben fagyalja az orosz polgárok ereit. Mert a „killer” nem egyszerűen „gyilkos”-t jelent, hanem az emberölés iparára szakosodott „újoroszok” (ahogy oroszul mondják: „nyúrassenz”, vagyis „new Russians”) foglalkozását, tehát szakmát, megvásárolható szolgáltatást, és profizmust. Röviden: profi bér-gyilkost.

Akinek esze van, az az orosz piacon is a testet veszi célba szolgáltatásaival. Fő a test normális működése vagy normális működésének szakszerű megállítása. A költővel szólva: „Ehess, ihass, ölelhess... halhass!” S ha már halni kell – bankárnak és politikusnak, nagyvállalkozónak és kisnyugdíjasnak, megcsalt férjnek és zsarnok családapának egyaránt – akkor az a halál jó minőségű legyen, ne tartson soká, és ne legyenek kellemetlen következményei az életben maradókra, főként ha ők maguk rendelték meg hozzátartazóiknak és ismerőseiknek, és egyelőre még ki vannak téve a bornírt hatóságok vezetésének. Ehhez viszont profik kellene, akik percre pontosan szállítják a legfinomabb minőségű halált. Az emberölés területén is vége az olyan idealista kontárok uralkodásának, mint amilyen a baltás Raszkolnyikov volt Dosztojevskij regényében, vagy a jégcsákányos Ramon Mercader, Trockij gyilkosa az életben. A szovjet állam személytelen, nagyüzemi tömegnézárásainak sincsen folytatása. Az állami szektort talán éppen az emberölés területén privatizálták legsikeresebben. Az emberölés ma már az orosz családok többsége számára nem elérhetetlen luxus. De még a szerényebb keresetűek is fél év alatt összekuporgathatnak egy bér-

lyének és tüneményének köszönhető. Petőfi Sándor egy híres, 1848-as versében azt írta, hogy: „Nincsen több szeretett király!” Fiatalkori barátja és elvbarátja, Jókai Mór harmincöt évvel később, Petőfi szobrának avatásakor azt mondja, hogy Petőfi, ha élne, maga is úgy gondolná: igenis van szeretett király, Magyarország királya; és nyilvánvaló, hogy valójában a szeretett királynéra gondol, mint magyar kortársai közül oly sokan.

Gróf Andrassy Gyula volt az a férfi, aki az 1860-as évektől megtestesítette, és mintegy közvetítette a magyarok Erzsébet iránti kollektív szerelmét. Ezt a szerelmet Erzsébet viszonzta, a beteljesülés pedig nem testi, hanem politikai partnerségben következett be – az uralkodó tudtával, beleegyezésével, majd egy idő múlva aktív részvételével. Az a kijelentés, amely szerint nincsen több szeretett király: egy szerelmi viszony felmondása, elválás asztaltól és ágytól; a nemzet feleségnek érzi magát, a fal felé fordul, és összeszorítja combjait. Az a kijelentés, amely szerint igenis van szeretett király, egy szerelmi háromszög kifejlődéséről tanúskodik: a nemzet büszkén észleli, hogy visszanyerte férfiasságát, amelyet valamikor a török hódoltság elején veszített el. Amúgy a férj is szereti; hiszen a férj ezúttal nem az ő férje, hanem a feleségé, akiről viszont a nemzet törvénybe iktatja, hogy ő egy angyal. A hármast viszonyt mindenki számára előnyös megállapodások szabályozzák. Talán csak a Monarchia

többi részére nézve nem előnyösek ezek a megállapodások, de most ezt ne feszegezzük.

A szerelem a lehető legnemesebb és legártalmatlanabb formát ölti fel: Erzsébet alakjára rávetül egy másik fejedelmi Erzsébet árnya, hat évszázaddal régebből. Magyarországi Szent Erzsébetre, Thuringiai Lajos őrgróf feleségére gondolok, akinek kultusza egyenesen folytatódott Erzsébet királyné kultuszában; annak ellenére, hogy ez utóbbitól távol állt a vallásos áhítat. Az az áhítat, ami megvolt benne (főleg életének utolsó időszakában, fia elvesztése után), leginkább pogány természetű. És mégis – a róla formálódó embléma mögött fölsejlik a régi szent asszony, aki (mellesleg) Árpád fejedelem nemzetségéből származik.

Ötéves voltam, amikor láttam a felavatás előtt álló, újjaépített Erzsébet hidat. Vörös volt a rá mázolt miniumtől; én azonban azt hittem, hogy vértől, a királyné véréből; hiszen úgy tudtam, hogy a királynét megölték, mert jó volt a magyarokhoz, és mert harcolt a Szabadságért, amely a véres hídvázzal párhuzamosan, öt vagy hat utcával lejjebb húzódott, és amelynek turulmadaráról volt szokásuk az elszántabb öngyilkosoknak a Dunába ugrani. Mondanom sem kell talán, hogy a turul (a magyar ősmondák sas- vagy sólyomszerű madara, amely a budapesti Szabadság hidat ékesíti) Árpád fejedelem totemállata volt.

Nem tudtam, hogy a királyné vére nem ömlött ki, mert befelé vérzett el. Nem tud-

gyilkosságra valót. Van aki tengerparti nyaralásra, van aki kocsi, és van, aki bérgyilkosságra gyűjt. Kinek mi köze hozzá? Az igazi profik persze sokat kérnek (ők a nyugati piacra is keresettek), de egy órára „killerek” már pár száz dollárért kaphatók. A killerek többsége kisvállalkozó: egyedül dolgozik. Se áfa, se társasági adó. Ennyivel is kevesebbet kérnek. A gyilkosságok zömét – a közhiedelemmel ellentétben – nem politikai vagy üzleti klánvezérek, maffiafőnökök rendelik meg Oroszországban, hanem a bérből és fizetésből élő kisemberek. Szverdlov megyében (Jelcin elnök szűkebb pátriáján) például pár hónap leforgása alatt egész sor olyan gyilkosság történt, amelynek megrendelője megcsalt feleség vagy férjét megunt családanya volt. Elgondolkodtató, hogy az áldozatok egytől egyig férfiak. (Nem csoda, ha pár év alatt az orosz férfiak átlagéletkora 56 évre zuhant le, míg a nőké ma is 71 év körül van. Cherchez la femme!) Volt eset, hogy merőben érzelmi okokból saját apját ölette meg felnőtt lánya. Közeli hozzátartozók, rokonok, szomszédok megöletése mögött a leginkább esetben áll önző anyagi érdek, nyers haszonlesés. Inkább érzelmi konfliktusok, családi viszályok elsimítására, emberi problémák megoldására vásárolják meg ezt a színvonalas új szolgáltatást az újoroszoktól az újoroszok. Az emberölés végsőleg ma sem pénzkérdés Oroszországban. A killer rideg profizmusa csak közvetít a lelkek – a holt lelkek – között. Lélektől lélekig. Ó, te titokzatos l'ame russe! Ó, dusa moja, dusecska! A régi oroszban a killert még így hívták: „dusegub”. Azaz lélekgyilkos, lélekveszejtő. Nyilvánvaló, miért. A gyilkosság hirtelensége ugyanis nem hagyott időt a keresztény léleknek arra, hogy Isten színe elé járuljon, meggyónja bűneit, és felvegye az utolsó kenetet. Elveszett tehát, méghozzá örökre. A mai killereknek nincs dolguk a lélekkel, kizárólag

delikvensük testét végzik ki. S ha a lélek vele vész, nos, az már egyéni pech, amire a profi nem lehet tekintettel. Személy szerint senkivel semmi bajuk. Nem szenvedélyből, bosszúból vagy erkölcsi, netán politikai felindulásból ölnek, mint holmi dilettánsok. Nem fanatikusok, nem ámokfutók, nem rémek ők. Munkájukat végzik. Általában jó családapák, keresetüket hazaadják, gyerekeiket vasárnap állatkertbe viszik. Működő emberek, mint akárki más.

Az orosz dilettánsokat és az orosz killereket azonban csakugyan egy egész világ választja el egymástól. Egy elsüllyedt világ szakadéka. Temessük be e szakadékot most két viccel: egy réggivel, mely még a daliás szovjet idők dilettáns szellemét idézi, és egy vadonatújjal, mely már a könyörtelenül profi mai Moszkvában született. A régi így szól: Egy isten háta mögötti kis orosz faluban disznóölésre készülődnek. Sura anyó akarja levágni egyetlen disznóját, de nagyon öreg már, és sehogy sem boldogul a dologgal. Átkiált a sövényen a szomszédba: „Héj, legények, nem jönnétek át levágni a disznómat, ha szépen kérem!” „Már mért ne mennénk?” – válaszolják legényesen a legények, és át is mennek. Ahogy az már ilyenkor lenni szokott, üldözőbe veszik a visongó állatot, és nagy nehezen be is kergetik a fészkerbe. Bentről sokáig lábdobogás, szitkozódás, hörgés hallatszik. Fél óra múlva aztán csapzottan, véresen, líhege megjelennek a sufni ajtajában. Az öregasszony kérdően rájuk néz: „No, mi van, levágtátok?” Mire a legények: „Hát levágni nem vágtuk, de olyat kapott a picsájára, hogy míg él megemlegeti!” A másik viccnek már fele sem tréfa: Két killer ácsorog valamelyik moszkvai lépcsőház sötétjébe húzódva. Láthatólag fogytán a türelmük. Az egyik folyton az órájára pillant. Végül idegesen megszólal: „Te, ennek már egy órája itt kellene lennie, kezdek aggódni, hátha valami baja esett!”

tam, hogy merényletnek esett áldozatul a Genfi-tó partján, ahol Hohenembs grófnő néven tartózkodott, mert ez is egyik címe volt a sok közül, és ezen a néven fűródött a szívébe Luigi Luccheni kihegyezett reszelője. Nem tudtam, hogy Erzsébet számára némileg jelentett a szabadság, mint azoknak a pártfunkcionáriusoknak, akik hidat, hegyet és termelőszövetkezetet neveztek el a szabadságról. 1952-ben, amikor Jókai Mór álmainak be kellett volna teljesülniük, a „Szabadság!” (így, felkiáltójellel) kötelező köszönési forma volt, és aki nem szabadságot, hanem jó napot kívánt, az számíthatott rá, hogy rossz napja lesz. Nem tudtam, hogy éppen a gyilkos, Luccheni hitte magáról, hogy kihegyezett reszelőjével a szabadságért küzd, ezért a felkiáltójeles, kötelező szabadságért. És nem tudtam, hogy ezt a fajta szabadságot nem kihegyezett reszelővel, hanem aknavetőkkal és nehézbombázókkal lehet megteremteni, szögessdróttal és őrtornyokkal fenntartani. Szegény, hülye Luccheni! És szegény, hülye Petőfi Sándor, a szabadság lángeszű, lánglelkű költője, akit Bettina von Arnim Napistennek nevezett!

Petőfi, akinek 1848-as érzülete nem áll messze a fél évszázaddal későbbi anarchistákétól, egyik királyellenes versében azt javasolja, hogy a királynak adjanak

*Ásót, kapát a kezébe,
Ássa meg a sírját véle!*

Petőfi magyar volt, és a magyarok nincsenek hozzászokva, hogy a vágyak némelykor teljesülhetnek, a fenyegetések valóra válhatnak. Nem tudhatta, hogy halála után húsz évvel a szavak önmaguk ellentétét fogják jelenteni, vagy éppenséggel semmit sem jelentenek. Nem tudhatta, hogy halála után száz évvel, a huszadik század közepén tömegmértetű, elterjedt gyakorlat lesz majd, hogy az áldozatoknak meg kell ásniuk sírjukat, mielőtt meggyilkolják őket. Petőfi dühkitörései mögött nem valamiféle ideológia áll, és nem is az üres gyűlölet, hanem a gyűlölet és a szerelem keveréke, az irányát vesztett és zabolátlanná vált Erósz. Ezt az Erószot érezte meg Erzsébet, ez vonzotta őt a magyarokhoz; ez szított 1848-ban forradalmat, s ez tett a forradalom túlélő szereplőiből királyhű alattvalókat. Ez az Erósz közrejátszott a Monarchia széthullásában, valamint abban is, hogy a magyarok a XX. század első kétharmad-

nak többszörös vesztesei lettek. Magamban is érzem, a történetek után száz és százötven évvel később is ezt az Erószot; a királyné iránti vonalmat éppúgy, mint Petőfi Sándor dühös naivitását.

Erzsébet királynét óriásnőnek képzeltem, akinek annyi sok vére van, hogy azzal egy egész hidat be lehet festeni. Valamiféle kígyószzerű lényt képzeltem el, mert beceneve, Sissy, a kígyó sziszegésére emlékeztetett; és csakugyan: fekete, sovány alakjában van valami az antik ábrázolások nőtestű, szárnyas kígyóiból. Később is hallottam ezt a becenevet, sokszor (bár nem tudom, feljogosította-e alattvalóit és azok leszármazottait ilyesfajta bizalmaskodásra); azt gondoltam, hogy azért becézik így, mert Sisyphus rokona. Kései fényképein, az összeszárt száj vonalában tényleg érződik némi erőfeszítés, a régi sziklagörgetés halvány visszfénye.

Erzsébet utoljára 1896-ban járt Magyarországon, amikor a millenniumi ünnepségek zajlottak. Az ország lázasan és látványosan ünnepelte a „honfoglalás” ezredik évfordulóját; Árpád fejedelem turulmadara ismét körberöpködött a Kárpát-medencében, és ahol csak leszállt, ércé változott; azóta is tele van turulszobrokkal az ország, amely nem egyszerűen azt ünnepelte, hogy ezer éve fennáll, hanem azt, hogy fennáll, noha már négyszáz évvel korábban el kellett volna tűnnie, és fennáll (látszólag viruló jólét és gyors fejlődés közepette), holott a teljes összeomlás már csak ideig-óráig halogatható. A gyászruhás, magányos Erzsébetet jóformán észre sem vették – már csak azért sem, mert a valóságos emberi lényt eltakarta a haza jötevő nemtőjének emblemaképe. Erzsébet ekkor már hosszú ideje abban a világban élt, amelyet Christomanos naplójegyzetei örökítenek meg. A két világ, Magyarország védpajza és a böcklini álomvilág között nem látok átjárást; és a két nőalakot, az aktívan politizáló, szépséges királynét, valamint a magányosan bolyongó Hohenembs grófnőt nem próbálom sem összekapcsolni, sem összemenni. Hohenembs grófnő távozni készül Magyarországról, örökre. Hátat fordít a millenniumi ünnepségsorozat bárméskodóinak; mi pedig, a XX. század utolsó éveiben, ezzel a mozdulattal búcsúzhatunk a XIX. századtól végérvényesen.

Para

KÁLMÁN C. GYÖRGY

Jelen mélyenszántómban a hit és a valóság viszonyát fogom taglalni.

A hit, mint tudjuk, hegyeket mozgat meg (melyek után egeret szülnék, mint Núbia párdúca). És még sok minden mást is csinál: valutanemeket (és -igenekeket) tart szilárdan, bankokat roppant össze, közéleti férfiakat (és, ritkábban, nőket) repít a csúcsra vagy taszajt a mélybe; mondják, nemzetek emelkedése múlik rajta, gazdaságok stabilitása, kultúrák autonómiája, közüdv és magánboldogság.

A kérdés mármost újabban úgy van feltéve, hogy tényleg sokkal jobb lesz-e nekünk, ha (fogunkat összeszorítva, dafkéből) elkezdünk hinni abban, hogy nekünk jó; vajon ha letörölhetetlen lenne orcánkról a bizakodó mosoly, ha minduntalan örülnénk mindannak, ami van, ha eljásznánk, hogy van mindaz, ami nincs – akkor lassacskán valamennyien sokkal jobban éreznék-e magukat, gazdaságunk, kultúránk, állásadalmunk virágzásnak indulna-e és így tovább. Higgyünk-e, ha már minden egyéb lehetetlen? Higgyünk-e, mert lehetetlen? Eljő-e a szebb jövő, ha hisszük, hogy eljő?

Nem olyan hülyeség ez, mint első látásra gondolnánk. Taglaljuk csak egy kicsit, mi mást is tehetnénk.

Dolgok gyakran attól lesznek, hogy kimondjuk őket, vagy éppen hogy valami mást mondunk. (Nem csak a hazugság tényállására gondolok, amelyre ez utóbbi feltétel definíciószerűen igaz.) Hogy rögvest példával kedveskedjem, infláció (állítólag, gyakran, többek között) azért van, mert várunk reá, s ő megjön: az inflációs várakozások (mondják közgazdák) gerjesztik az inflációt, sőt az inflációs várakozások, amelyek inflációs várakozásokat gerjesztenek, amelyek újabb inflációs várakozásokat gerjesztenek és így tovább: gerjesztik az inflációt. Vagy, tetszem azt, egy párt vagy egy politikus emelkedése vagy zuhanása nagyban függ attól, hogy megállapítatik: a párt vagy a politikus emelkedik vagy zuhan. Most, mikor ezeket a sorokat rovom, épp egy bank van tönkreemenőben (még nem dőlt el, hogy tényleg tönkre megy-e), azért, mert elég sokan elhitték és mondták is, hogy bizony, a bank tönkre fog menni (és ennek megfelelően cselekedtek). Vagy gondoljunk azokra a jeles újságírókra (különösen a rendszerváltást közvetlenül megelőzően volt jellemző ez a magatartás), akik nem győzik hangsúlyozni, hogy milyen fene bátornak tetszik lenni a tisztelt megkérdezettnek, milyen kíméletlen keménységgel tetszik neki fogalmazni, és mennyire súlyos, komoly szavak azok, amelyek elhangzottak – s ettől azután (azonkívül, hogy magáról az újságíróról a bátor, a kemény, a komoly kérdező be-

nyomása alakulhatott ki a hallgatóban) a szavak révén megteremtődött a bátor, kemény, komoly politikus képe, ez igen, csetintheztünk elégedetten.

Mindez kissé hasonlít arra, amit parajelenségeknek szoktak nevezni: hogy ha valamit erősen akarunk, és jól összpontosítunk, akkor az meglesz. Erre kenni kell némi agyhullámos-magnetikus-rózsakeresztes-ufós mázt, ettől lesz para. Mi tagadás, magamén (Füst Milán szép szavával) nem hiszek a parajelenségekben. (Na de persze mi az, hogy hinni? Lehet-e ilyet, ilyen általánosságban kijelenteni, hogy az ember valamiben nem hisz? És mik azok a parajelenségek? De tudnám-e fináljni? Ha igen, akkor vannak-e? S ha vannak, akkor lehetséges-e nem hinni bennük? Lehet-e nem hinni abban, ami nincs? Stb., stb.) Mindazonáltal tudható, hogy bár kiskanalat nem lehet tekintettel vagy ráolvasással meghajlítani, a valóság mégsem egészen magától vagy külső fizikai ráhatások eredményeként működik. Ha valamit hiszünk, gondolunk, mondunk, akkor ez hatással lesz a dolgok állására.

Nem pusztán a megfigyelés és a megfigyelt tárgy kölcsönhatásáról van szó; a fenti példákban nem egyszerűen (?) a hit, hanem a beszéd a kulcsszereplő. Inflációs várakozásaink, belül, a lelkünk mélyén, bizást lehetnek (vannak is), de ha ez nem lesz szóbeszéd tárgya (ti. hogy mi miatt aggódunk, hogy milyen lépéseket fontolgatunk, hogy mit tettünk eddig), akkor az infláció ettől aligha fog nőni. Az, hogy egy párt vagy egy politikus népszerűbb-e vagy népszerűtlenebb, az már maga is a politikáról szóló beszéd dolga; az emberek megvitatják egymással nézeteiket, hatnak egymásra, és természetesen elmondják, ha erre a kérdezőbiztos rákérdez; a közvélemény-kutató pedig nem tartja titokban azt, ami kiderült, hanem közlést tesz, beszél róla (hacsak nem épp kampánycsend van). A bankügy pedig a pletyka, a (rém)hírek, a suttogások és a híradások „hathatós támogatása nélkül nem jöhetett volna létre”.

Pongrácz István gróf, a Beszterce ostromában, beszédével (parancsaival, szónoklataival, leveleivel, minden megnyilatkozásával) régebbi korok intézményeire hivatkozik vissza: arra az intézményrendszerre támaszkodik, ahol a földesúr bíráskodhat, ahol van várak (uradalmak, birtokosok, helyi hatalmasságok) közötti hadviselés, túszejtés, feudális-hierarchikus rend. Beszédével és tetteivel nem egyszerűen visszakívánja vagy eljászsza ezt a világot, hanem

(minthogy részint hisznek neki, részint függenek tőle, s ezért engedelmességek neki, részint meg mert jóindulatú elnézéssel kezelik őrülségét) meg is teremti (újrateremti) grófi rangját, s mindazt, ami ezzel jár. Hisz egy régi világ fennmaradásában, s (ideig-óráig legalább) hite beteljesedik. Ha eleget vannak, akik érdekeltek abban, hogy (színelv vagy valóban) higgyenek abban, amiben ő hisz, akkor létre is jön a szituáció, amiben hisznek. A komikum nem abból adódik, hogy amit Pongrácz gróf hisz, az nem igaz; hanem abból, hogy amit a többség igaznak gondol, az túlságosan távol áll attól, amit Pongrácz gondol annak. (Csak kis lépés ettől a komikumtól a hősiesség: gondoljunk azokra az esetekre, amikor diktatúrákban játsszák el a demokráciát, cenzúrákban a sajtószabadságot, agresszió kellős közepén a racionális vitát.)

Nemigen számít itt az, amit bizonyítékoknak nevezünk. Az, hogy a bank mindjárt tönkre fog-e menni, végül is, azt reméljük, ellenőrizhető: vannak kimutatások, főkönyvek, mérlegek, minősítések. Hogy lesz-e infláció, valamennyire ugyancsak kalkulálható; Pongrácz Istvánt szembebesíteni lehet az érvényes jogi kódexszel. Más esetekben azonban legfőképp vélemények lehetségesek: nincsenek olyan széles konszenzuson alapuló mércék, amelyek szerint egy politikus nagysága, a nyilatkozó keménysége, a kitűnő közérzet mérhető volna. Itt esetleg meggyőződésnek van helye, de semmi esetre sem bizonyításnak. De, mondom, a bizonyítékok sem sokat érnek: a banknak minden kimutatás ellenére rossz híre keltődik, az infláció nekilödul, Pongrácz hadakat vezényel Beszterce ellen.

Nyelv és valóság (az meg mi a szös?) efféle viszonyát sokan, sokféleképpen világtították már meg. Én is ezt teszem, mindjárt neki is látok, csak tesék elfordulni, megigazítom az érvrendszeremet.

Meg is vagyunk. Tehát: a valóságot a nyelv alakítja. (A radikálisabbak azt mondhatják: teremti.) Ez szép, kelek, idézhető. De legyünk engedékenyebbek és ezért bonyodalmasabbak: sokszor, többek között, a beszéden múlik az, ami történik, a valóságot (?) akként fogjuk fel, ahogyan és amit beszélünk róla, sőt azáltal, ahogyan és amit mondunk, alakítunk is rajta. (A radikálisabbak azt mondhatják: teremtyük.) Nem győzöm mindent korlátozni, körbeóvataskodni: mert, ugye, hiába beszélünk akármennyit az ötös találatról, csak nem lesz ettől több pénzünk; hiába tagadjuk le a csillagokat az égről, azok csak ott vannak.

A tények olykor makacs dolgok, máskor kevésbé. Olykor hiába pofázunk, máskor néhány szótól minden megváltozik.

Azt már Austin óta tudjuk (sőt! sőt! sőt!), hogy szavaink tettek is egyben; ha mondunk valamit, azzal cselekszünk, s bizonyos esetekben a cselekedet éppen azáltal hajtatik végre, hogy bizonyos szavakat kimondunk. A klasszikus példa az ígérlet: ha annyit mondok, hogy „megígérem, hogy ott leszek”, akkor ezzel cselekedtem, megcselekedtem az ígérletet, változtattam a világon, immár köt a szavam. (Az egyik szélsőség tehát az volna: „Mondom...”; a másik meg ez: „Hazudok”). Máskor a kapcsolat nem ilyen szép önreferenciális: de amikor kérek, állítok, köszönök vagy mesét mondok, akkor is teszek valamit. Helyzetet teremtek, egy már meglévő helyzeten módosítok, vagy azt teszem, hogy úgy hagyom. Ha valakire ráparancsolunk, akkor abból a szereprendszerből indulunk ki, ahol mi va-

gyunk felül, s a másik alávetett; úgy véljük, ezt megtehetjük, s egyúttal szavainkkal meg is teremtyük ezt a felállást: amit aztán az illető, ha van hozzá mersze, visszautasíthat. A dolgok ennyiben és ilyenkor tehát feltétlenül a szavak által történnek meg.

Vannak aztán furcsább esetek is. Ha háborút üzen egy ország a másiknak, akkor háborúban állnak, még ha egyetlen puskalövés sem dördül el; de persze előbb-utóbb akkor is háborúban fognak állni, ha eleget lövöldöznek egymásra, de nem üzennek hadat – csak épp akkor hadüzenet nélküli háborúról van szó. Vagy, maradvány a fenti példánál: a bank vidáman tönkre mehet anélkül is, hogy ennek előzetesen híre menne; infláció nőhet, vagy tőzsdekrach beüthet anélkül is, hogy hírveréssel rásegítenének. De a szavaknak mégis nagy a hatalmuk: tökéletesen fiktív (s mindenki által tudottan fiktív) alanyok, amelyek nem mások, mint verbális konstrukciók, óriási jelentőségű döntéseket mozgatnak vagy legalábbis magyaráznak, állandó hivatkozási alapul szolgálnak, mindennapi életünket határozzák meg. Ahogyan Mikszáthnál Filcsik nem létező bundáját „úgy emlegeti, mintha megvolna. Fogad rá, hencceg vele” (Az a pogány Filcsik) – úgy beszélünk nap mint nap a nemzet(gazdaság) érdekéről, a magyar jövőről, államháztartási reformról, uniós csatlakozásról. Azt reméljük, egy idő múlva mindezek a dolgok valósággá válnak, létrejönnek, ha hiszünk bennük, meg is lesznek. Csak fel a fejjel.

Mindez persze nem elég pontos, sok minden keveredik. Egész sor aleset különböztetendő meg. Először is, gyakran beszélünk, csak beszélünk, és aztán nincs semmi. Sem a beszédünktől, sem mástól. Ami változik, az ennek nem tulajdonítható. (Mint amikor a para-guru kiskanalat akar hajlítani, és erre becsapódik az ajtó. A széltől.) A bankok, a tőzsde és a politikusok esetében viszont önbeteljesítő jóslatról beszélhetünk. Ilyenkor hiszünk valamiben, s mondjuk is, azért, hogy (majd) úgy legyen. Vannak azután a szavakkal végrehajtott tettek, ahol nem tehetünk mást, csak szavakat használhatunk. (Míg háború indulhat szóltalanul, pénz romolhat csendesen, kutya ugat, karaván halad – addig ígérni, elnevezni, beszámolni csak szavakkal tudunk.) Végül pedig előfordul, hogy magunk sem hiszünk, amit mondunk (sőt esetleg hiszünk is: mindegy), s ettől az a dolog, amiről beszélünk, más színben tűnik föl előttünk is és mások előtt is. (A parlamentben akkor van botrány, ha azt mondják, hogy botrány van.) Biztosan vannak más változatok is.

A problémát nem légből kapom. A magamfajta kisembert olykor megszólította a politika („Hé, kisember!”, valahogy így), és a publicistánál ez úgy jelentkezik, hogy felhív bennünket: a közvélemény, úgymond, maga teremtsen magának alternatívákat, higgye el, hogy másként is lehet, s akkor másképpen lesz végre. Mások azt mondják, hogy kilábolásunk záloga az nemzet jó közérzete; ha egészséges életöröm áradna valamennyiünk-ből, ha folytonosan azt kommunikálnánk, hogy köszönjük, ennél jobban nem is lehetnénk, akkor előbb-utóbb itt az a bizonyos alternatíva.

Viszont itt az őszinteség kérdése. A parajelenségek hívőiben fel sem merül, hogy a kézrátévéssel gyógyító gyógyász, az asztalt emelgető médium vagy a kiskanál-hajlító gondolna arra és csak arra, amit éppen tesz, hogy ne volna őszinte. De nagy kérdés, hogy ha tényleg abban látjuk jö-

vőnk zálogát, hogy vidáman, nagy várakozásoktól repesve tekintünk elébe, akkor elég-e csak így tennünk, vagy komolyan hinnünk is kell-e. Bankot összeroppantani, tőzsdét megrengetni, politikust nagygyá tenni úgy is lehet, hogy legalább a résztvevők egy köre maga sem hiszi, amit mond. Vajon őszintén kell-e hinnünk valamiben, hogy megvalósuljon? Mennyivel egyszerűbb volna, ha csak bizonyos akaratlagos arcizommozgásokat (mosoly és változatai) kellene elsajátítanunk, de amúgy azt forgathatnánk a fejünkben, amit csak akarunk. Sajnos, nem hiszem, hogy így volna.

Igen, tudom: azt kellene gondolnom, hogy a tudat nagyban meghatározza a léte, a nyelv a világot, beszé-

dünk a dolgok állását, s e perspektívából a kibontakozás útja már eléggé rózsaszínen tündökölne át a jelen szmogos ködfátyolán. Sokat spekulálnánk azon, hogy milyen jó is (lesz) nekünk, mindig erről beszélgetnénk, s ettől tényleg minden jóra fordulna. De hát nekem ez kicsit para. Ahhoz, hogy őszintén higgyek ebben a kibontakozásban, őszintén hinnem kellene abban, hogy hitem bármit is számít. Erőfeszítéseket kellene tennem arra, hogy őszintén higgyek, s ez már eleve nem lehet őszinte. Rá kellene vennem magam, hogy higgyem: a kiskanál mindjárt elgörbül. Nem fog, mert nem hiszem igazán.

Szóval, ha ez a változtatás módja, ebből is kimaradok.

Ha Ön mindig tevékeny, mától dolgozhat serényen, mobil számítógépen,
akár repülőgépen, akár utcán, téren, árnyas széken, HÉV-en, égen,

réten, stégen, vagy éppen a jégen télen: bárhol

PORTOCOM

MOBIL SZÁMÍTÓGÉPEN

Nagy teljesítményű
multimédia-notebookok
igényei szerinti összeállításban,
3 év garanciával, számtalan kiegészítővel,
oktatással, lízingsel és biztonságot nyújtó
kereskedelmi szolgáltatásokkal.

PORTOCOM

Budapest XI., Ballagi Mór u. 14.
Tel.: 203-9269 203-9276 203-9277

2000 ESTEK

Megint csütörtököt mondunk. Márpedig ha csütörtök, akkor Merlin, s ha Merlin, akkor **2000**-beszélgetés. Tehát április 17-én, csütörtökön este hét órára minden kedves olvasónkat szeretettel várjuk a Merlin Színházba (V. Gerlóczy utca 4., az emeleten), hogy némi jó bor társaságában hallja és lássa, miként vonjuk kérdéseink kőpadjára a Szabad Nép legendás újságíróját, az ötvenhatos forradalom veteránját, a brüsszeli Nagy Imre Intézet egykori főmunkatársát, és a budapesti 1956-os Intézet mai társelnökét és kurátorát, a párizsi Magyar Füzetek alapítóját, a politikatudóst, egyetemi tanárt, akademikust – **KENDE PÉTERT**.

Egyebek között megkérdezzük tőle: kend-e a Pesti Műsor főszerkesztője vagy nem kend? Beszélne-e nekünk Kende Zsigmondhoz fűződő sokéves kapcsolatáról? Hogyan rohant ötvenhatban a forradalomba, és aztán Párizsba, tovább? Igaz-e, hogy a Magyar Füzetek volt az első olyan felforgató irodalom, amelyért az olvasóknak fizetniük kellett? Megkérdezzük továbbá: megéri-e szerinte a Posztszovjetunió a 2000. évet? És mi a magyar most? Végezetül pedig: hol van jelenleg az ő Bakonya?

Szelíd tortúránkhoz önkéntesek jelentkezését várjuk a közönség soraiból. Jelentkezni lehet a helyszínen.

Sipulusz ez évi márciusi számunkban közreadott írásainak lelőhelye:

- A HISZÉKENY GÁSPÁR: *Sipulusz humoros elbeszélései* I. sorozat – Rákosi Viktor munkái, 3. köt. é. n. 132–137.;
- KLIKKEK ALKONYA: *Sipulusz humoros elbeszélései* III. sorozat – Rákosi Viktor munkái, 12. köt. é. n. 147–150.

Edmund Leach ugyancsak márciusi számunkban olvasható tanulmányának végéről lemaradt a fordító neve. BOJTÁR PÉTER és az Olvasó elnézését kérjük.

SAJNÁLATTAL ÉRTESÍTJÜK KEDVES OLVASÓINKAT ÉS SZERZŐINKET, HOGY CSAK AZOKRA A KÉZIRATOKRA TUDUNK LEVÉLBE VÁLASZOLNI, AMELYEKET KÖZLÉSRE ELFOGADUNK; LAPUNK ANYAGI HELYZETE ÉS A POSTAI KÖLTSÉGEK EMELKEDÉSE MIATT A KÉZIRATOK VISSZAKÜLDÉSÉT NEM TUDJUK VÁLLALNI.

PAUL

